

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури та методики навчання

**КОНЦЕПТ ГОЛОДОМОРУ
У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ**

Магістерська робота

зі спеціальності 014.01 Середня освіта
(Українська мова і література)

студентки 61 - 2У групи

факультету філології та історії

ЛИФИРЕНКО ЮЛІЇ ОЛЕКСАНДРІВНИ

Науковий керівник :

доктор педагогічних наук, професор

НОВИКОВ А. О.

Глухів – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	8
1.1. Поняття «концепт» у парадигмі сучасних наукових студій.....	8
1.2. Рецепція дефініції «голодомор» у наукових розвідках.....	23
1.3. Загальна характеристика творів української літератури про голодомор в Україні.....	31
Висновки до розділу 1.....	43
РОЗДІЛ II. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	45
2.1. Літературне відображення трагедії голодомору в поемі-спогаді Володимира Шурапова «Як нам болить за тебе, Україно».....	45
2.2. Тема голодомору в п'єсі-дилогії Олекси Чугуя «Червоний смерч».....	57
2.3. Реалістичне зображення трагічних сторінок історії України в повісті Є. Гуцала «Голодомор».....	69
Висновки до розділу 2.....	74
РОЗДІЛ III. МЕТОДИКА ВИЧЕННЯ СУЧАСНИХ ТВОРІВ ПРО ГОЛОДОМОР У ЗАГАЛЬНООСВІТНІЙ ШКОЛІ	77
3.1. Сучасний стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці.....	77
3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення творів про голодомор сучасних письменників у середніх закладах освіти.....	86
Висновки до розділу 3.....	98
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	100
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	103
ДОДАТКИ	112

ВСТУП

Актуальність дослідження. Період з кінця 20-х до початку 30-х років ХХ століття – найтрагічніший в історії українського народу. До часу проголошення незалежності України дана сторінка історії була маловідомою для місцевого населення, оскільки більшовицька система робила все для того, щоб утаємничити певні історичні факти, приховати реальні чисельні дані людських жертв, витравити у народу його історичну пам'ять.

Лише з середини 90-х років ХХ століття українці отримали можливість дізнатися правду, проаналізувати конкретні історичні факти, зробити висновки про те, що голодомор в Україні – це геноцид, спрямований проти них. З'явилися наукові праці В. Марочко, С. Менько, О. Русанової, О. Самійленко та ін., у яких досліджено історичні факти про голодомор, описано політику керівництва Радянського Союзу, пояснено реальні причини голодомору.

Важливу роль у процесі розкриття історичної правди зіграли як історичні джерела, документи, свідчення очевидців, так і твори художньої літератури, автори яких засобами художнього вираження відтворювали історичну реальність. Це відомі на сьогодні прозові твори У. Самчука «Марія», В. Барки «Жовтий князь», А. Дімарова «Самосуд», Є. Гуцала «Голодомор», Т. Осьмачки «Ротонда душогубців», «План до двору» та інші.

Проблему голодомору в українській літературі досліджували, В. Дубравін, М. Жулинський, С. Єфремов, М. Кудрявцев, Р. Мовчан, В. Низкодубова, А. Новиков, В. Пахарченко, Яр Славутич, Т. Турута, Д. Чуб, С. Шевчук та інші.

Специфіку вивчення художніх творів про голодомор на уроках української літератури в старших класах середніх навчальних закладів освіти репрезентували в наукових розвідках, планах-конспектах уроків Ю. Барабаш, Н. Дроботько, Т. Дятленко, О. Ковальчук, О. Корнієнко, В. Кулинич, Н. Кумейська, Н. Логвиненко, Н. Овсієнко, Л. Огарьова, Я. Орлюк,

В. Підгайко, С. Привалова, А. Фасоля, Т. Федоренко, Л. Шуминська та інші. Проте на сьогодні все ще залишаються малодослідженими твори про голодомор письменників ХХІ століття, що й зумовило вибір теми магістерського дослідження «Концепт голодомору в сучасній українській літературі».

Отже, **актуальність** магістерського дослідження зумовлена:

- 1) недостатнім рівнем теоретичної та методичної розробленості досліджуваної проблеми, відсутністю обґрунтованої методики вивчення сучасних художніх творів про голодомор;
- 2) необхідністю розробки методичних рекомендацій до проведення уроків позакласного читання з української літератури в 11 класі за темами «У.Самчук «Марія», В.Барка «Жовтий князь»».

Сказане вище й обумовило вибір **теми магістерської роботи «Концепт голодомору в сучасній українській літературі».**

Мета наукового дослідження: дослідити концепт «голод» у творах сучасних українських письменників – Є. Гуцала, В. Шурапова, О. Чугуя; розробити методичні рекомендації до вивчення художніх творів про голодомор в 11 класі на уроках української літератури в середніх навчальних закладах освіти.

Для реалізації поставленої мети передбачається розв'язання таких **основних завдань:**

- 1) обґрунтувати зміст поняття «концепт», визначити його різновиди, характерні особливості;
- 2) розкрити значення дефініції «голодомор», опрацювати підручники та навчальні посібники з історії України, визначити причини, передумови та наслідки голодомору;
- 3) здійснити ретроспективний огляд творів художньої літератури, присвячених темі голодомору в Україні;
- 3) здійснити літературознавчий аналіз поеми-спогаду В.Шурапова «Яе нам болить за тебе, Україно», п'єси-дилогії О.Чугуя «Червоний смерч»,

повісті Є.Гуцала «Голодомор», розкрити особливості зображення митцями теми голодомору;

4) охарактеризувати стан досліджуваної проблеми у методичній науці і шкільній практиці;

5) розробити методичні рекомендації щодо вивчення художніх творів про голодомор на уроках української літератури в старших класах.

Об'єкт дослідження – твори про голодомор сучасних українських письменників

Предмет дослідження – особливості художнього відтворення трагедії голодомору в творах сучасних українських письменників

Для досягнення мети дослідження і вирішення поставлених завдань використовується комплекс **теоретичних методів**: аналіз державних нормативних документів, літературознавчих, літературно-критичних, художніх, психолого-педагогічних, методичних джерел, чинної шкільної програми, підручників з української літератури для 11 класу для вивчення стану окресленої проблеми; порівняльно-зіставний (для виявлення поглядів різних учених і методистів на досліджувану проблему); метод теоретичного моделювання (для розробки методичних рекомендацій щодо вивчення художніх творів на уроках української літератури в 11 класі); узагальнення та систематизації.

Наукова новизна магістерської роботи. У науковій роботі систематизовано теоретичний матеріал особливостей відображення голодомору як трагічної сторінки історії України в сучасних художніх творах, удосконалено методику їх вивчення на уроках української літератури в 11 класі закладів загальної середньої освіти.

Практичне значення наукового дослідження. Матеріали дослідження можуть бути використані у практиці роботи ЗВО під час проведення лекційних та практичних занять з історії української літератури та методики її навчання, закладах загальної середньої освіти під час

проведення уроків з української літератури в 11 класі, факультативних занять, спецкурсів, у позанавчальній роботі з української літератури.

Апробація результатів дослідження. Результати магістерської роботи було апробовано у статті «Дискурс голодомору в поемі-спогаді Володимира Шурапова «Як нам болить за тебе, Україно...» Глухів 2020 р.

Структура магістерської роботи. Наукове дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного з розділів, загальних висновків, списку використаних джерел.

У **вступі** обґрунтовано актуальність вибору теми дослідження, визначено мету, завдання, об'єкт, предмет, наукову новизну, практичне значення, апробацію, подано короткий опис структурних складових.

У **першому розділі магістерської роботи «Теоретичні аспекти проблеми дослідження»** обґрунтовано зміст поняття «концепт», визначено різновиди концептів, поширених у літературознавчій науці; описано історичні факти про голодомор 1920-1930-х років на території України, визначено його передумови, причини та наслідки; здійснено короткий огляд творчої спадщини митців, які торкалися даної теми у власній творчості.

У **другому розділі «Літературознавчі засади дослідження»** здійснено літературознавчий аналіз поеми-спогаду В.Шурапова «Як нам болить за тебе, Україно», п'єси-дилогії О.Чугуя «Червоний смерч», повісті Є.Гуцала «Голодомор», розкрито авторське бачення проблеми голодомору в них.

У **третьому розділі «Методика вивчення творів про голодомор українських сучасних письменників у середніх закладах освіти»** охарактеризовано стан досліджуваної проблеми у методичній науці і шкільній практиці, проаналізовано нормативно-правову базу та навчальні видання з української літератури для 11 класу, розроблено методичні рекомендації щодо вивчення сучасних творів про голодомор на уроках української літератури в старших класах.

У **висновках** подано загальні результати магістерського дослідження, визначено рівень розв'язання поставлених завдань.

Список використаних джерел нараховує 115 найменувань, серед яких навчальні, літературознавчі, літературно-критичні, художні, словникові, довідникові, енциклопедичні та періодичні джерела.

Додатки містять розробки планів-конспектів уроків з української літератури для 11 класу за темами «У. Самчук «Марія»», «В.Барка «Жовтий князь»».

РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Поняття «концепт» у парадигмі сучасних наукових студій

Аналіз художніх творів відомих письменників на концептуальному рівні – один із сучасних аспектів літературознавства, який дає можливість розглядати особливості авторського стилю з позицій національної культурної традиції та загальнолюдських духовних цінностей. Адже, як зазначає Ю. Голобородько, «дослідження кожного окремого концепту авторської художньої системи дає змогу віднайти узагальнене й специфічне у тому чи іншому фрагменті»[10, с. 28].

Концепт – сучасний термін багатьох гуманітарних наук: мовознавства, літературознавства, культурології, філософії, психології; міжгалузеве поняття, яке тісно пов'язане з різними теоретико-прикладними дисциплінами; багатовимірне утворення, що характеризується такими ознаками: зв'язок з мовою, мисленням, пам'яттю та психікою, абстрагування, момент переживання, специфікація, узагальнення, відкритість, динамічний характер, гнучкість, множинність складників, потенційна суб'єктивність, тривалість і складність формування, кодованість у чуттєво-образних, відображення ментальної дійсності. Як зазначає В. Дем'янков, «своєрідна мода на термін «концепт» у нашій науковій і художній літературі кінця ХІХ – початку ХХ ст. вказує на інтерес до реконструкції тих сутностей у житті людини, з якими ми стикаємося в повсякденному житті, не замислюючись над їхнім «істинним» смислом. Виявилось, що далеко не завжди можна «домовитися» про поняття: іноді продуктивніше реконструювати звичні смисли, або концепти, і, на основі усталених уявлень, старих концептів, не руйнуючи їх, спробувати сконструювати нові поняття. Нове тоді з'являється в результаті перегляду старого»[16, с. 618].

У сучасній науковій парадигмі основними поняттями когнітивного напрямку у вивченні будь-яких наукових явищ є «концептосфера» і

«концепт». Детальне тлумачення окреслених дефініцій пов'язане з загальнокультурною, лінгвістичною та літературознавчою сферами їх уживання.

Термін «концепт» походить від латинського *conceptus* і означає «думка, поняття», від *conspicere* – означає «збирати, вбирати в себе; представляти; уявляти, формулювати; утворювати». У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» (за ред. В. Бусел) значення лексеми «концепт» тлумачиться як «формулювання, загальне поняття, думка»[8, с. 452]. У «Словнику іншомовних слів» (за ред. О. Мельничука) концепт тлумачиться як «1. В логіці – смисл знака (імені); 2) Загальна думка, формулювання». На нашу думку, таке тлумачення потрактовує лише загальнофілософський зміст дефініції.

Лінгвістичний енциклопедичний словник трактує «поняття (концепт)» – явище того самого порядку, що і значення слова, але розглядається в іншій системі зв'язків: значення – в системі мови, поняття – в системі логічних відношень та форм, що досліджуються як у мовознавстві, так і в логіці[47, с.384].

«Новітній філософський словник» містить таке визначення: «Концепт – зміст поняття, його смислове наповнення в абстрагуванні від конкретно-мовної форми його вираження, що актуалізує відображену в понятті онтологічну складову цього поняття»[67, с. 503].

Концепт як термін, який служить поясненню одиниць ментальних або психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної в людській психіці тлумачать автори «Короткого словника когнітивних термінів»[39, с.90].

В літературознавчій енциклопедії концепт тлумачиться як «формулювання, розумний образ, загальна думка, поняття, інноваційна

авторська іде, мотив, що домінують у художньому творі чи літературознавчій статті»[46, с.521].

Проблема концептуальної діяльності, взаємозв'язку концептуальних сфер мислення і мовлення була окреслена ще в працях філософів Аристотеля, Т. Гоббса, Дж. Локка, П. Флоренського, М. Гадамера, М. Гайдеггера, які вважали концепт універсалією, що узагальнює ознаки речей, містить важливу й актуальну інформацію та створена розумом для його внутрішнього використання.

Сучасне розуміння поняття «концепт» формується з доби Середньовіччя. Філософи того часу (Августин Блаженний, П. Абеляр, Г. Порретанський) заклали фундамент для введення в наукову картину світу цього терміну та висунули базові погляди на варіативність тлумачення цього поняття. Так Августин Блаженний чітко розмежував предмет, думку про нього і його мовне вираження. П. Абеляр розглядав концепт як процес «схоплення» речі у свідомості людини, творіння Вищого духу або розуму. На думку філософа, концепт може узагальнювати різноманітні значення та розрізнені думки як щось універсальне, унікальне, своєрідне і специфічне; це зв'язок явища, предмета, об'єкта з його тлумаченням. Концепт як розуміння предмету, як конкретного цілого, як чогось одиничного, єдиного в своєму розумінні визначив Г. Порретанський.

Таким чином, середньовічна філософія започаткувала фундаментальне трактування концепту, зробила вагомий внесок у наукову картину світу, дала великий поштовх для подальших наукових розвідок з даної проблеми. Учені Середньовіччя зробили такі висновки щодо специфіки концепту:

- концепти є похідним утворенням розуму, який здатний творчо інтерпретувати або збирати думки як певні універсалії;
- концепти формуються мовленням, яка здійснюється не в сфері граматики, а в просторі душі з її ритмами, енергією, жестами, інтонацією;
- концепт – суб'єктивний, здатний змінити душу індивіда.

У філософії Нового часу ученими поняття «концепт» було замінено терміном «поняття» з його однозначністю і конвенційною значимістю. Орієнтація на однозначні справжні знання, характерна для гносеології, сприяла звільненню знань від усіх комунікативних зв'язків, від включення в комунікативні концепти і створила лише одну перспективу розгляду ментальних утворень – аналізу обумовленості ідей емпіричним базисом або автономії теоретичних ідей стосовно емпіричного базису. Концептуальні акти смислорозуміння не були включені в гносеологічний аналіз. Лише І.Кант, звернувшись до вивчення синтетичних суджень апріорі та актів синтезу, чітко розмежував поняття «свідомість» і «розум». Він звернувся до поняття «концепт» для того, щоб підкреслити активність пізнавальних процесів: «Пізнання є або інтуїтивним, або концептуальним».

В англійському емпіризмі XIX століття по-своєму тлумачили концепт. Його розуміли як відновлення цілісності перцептивного досвіду. У.Гамільтон, Ш.Х.Ходжсон звертаються до концепту в якості чогось додаткового стосовно перцепту, відтак аналізуючи і перспективний досвід, і концепт поза його зв'язком з мовою і поза його репрезентацією в мові та мовленні.

На початку 20-х років XX століття розпочалося інтенсивне обговорення концепту як специфічної пізнавальної форми, його розмежування від поняття. На особливу увагу заслуговують наукові погляди Ж.Дельоза і Ф.Гваттарі, які стояли осторонь проблеми розмежування поняття і концепту. Вони обстоювали думку про те, що концепт – це певна подія, а подія – це не поняття[15, с.205].

У лінгвістичних працях кінця XIX – початку XX століть чимало робіт дослідників – О. Селіванової, Ж. Соколовської, Л. Синельникової, Л. Лисиченко, Л. Пелепейченко, В. Ужченка, Л. Красних, О. Падучевої, Т. Булигіної присвячено розробці перспективних аспектів даної проблеми в українському та зарубіжному мовознавстві. Науковці створили базу для подальших досліджень проблем семантичного поля концепту, зони його

функціонування, подали власне розуміння дефініції. Наприклад, В. Красних розуміє концепт як «глибинний зміст, розгорнуту смислову структуру тексту, яка є втіленням інтенції та – через неї – мотиву діяльності автора, що привели до породження тексту»[37, с.53 – 70].

У філософській науці II половини XX століття проблему концептуалізації світу розглядали учені Л. Брутян, Г. Брутян, Р. Павіленіс, Р. Барт. Згідно з теорією Р. Павіленіса концептуальна система тлумачиться як система поглядів і знань про світ, яка відображає пізнавальний досвід людини. Науковець обґрунтовує тезу про те, що складовими концептуальної системи є концепти (окремі сигнали), які найбільш деталізовано відображають інформацію про світ. Наприклад, Р. Барт розумів концепт як щось конкретне, одинично історичне та інтернаціональне, інтерпретуючи його як спонукальну причину, яка закликає міф до життя. Він був переконаним, що концепт допомагає відновити ланцюжок причин і наслідків, рушійних сил та інтенцій, оскільки це не є щось абстрактне[7, с.72 – 130].

Пріоритет у розробці питань концептуальної структури та теорії концептів належить зарубіжним ученим М. Барсалоу, Р. Джекендоффу, Дж. Фодороу, Г. Фреге, К. Шварцу, М. Бірвішу, які у власних наукових розвідках потрактували дану сентенцію як певну характеристику, ключову ознаку, що є домінантною у характеристиці певного процесу, явища, предмета.

У сучасній науковій практиці виділено деякі аспекти дослідження концепту:

- логіко-філософський (Ч. Пірс, Г. Фреге);
- власне філософський (Ж. Дельоз, Ф. Гаватарі);
- лінгвістичний (В. Гак, В. Звєгінцев, Л. Резников, В. Богуславський, О. Тараненко);
- лінгвокультурологічний (А. Вежбицька, Л. Іванова, Д. Гудков, І. Захарченко, В. Іващенко);
- когнітивний (О. Кубрякова, З. Попова, І. Стернін, В. Дем'янков);

- психолінгвістичний (О. Залевська, О. Селіванова, В. Старко, О. Цапок, Л. Лисиченко);
- літературно-культурологічний (Л. Іванова, О. Кагановська, Л. Грузберг).

На особливу увагу заслуговує тлумачення змісту поняття «концепт» у мовознавчій науці. Виділено три основні підходи до тлумачення дефініції:

- лінгвістичний (С. Аскольдов, Д. Лихачов, В. Телія), прихильники якого тлумачать концепт як сукупність усіх значень будь-якої лексеми;
- когнітивний (З. Попов, Й. Стернін, О. Кубрякова), представники якого доводять, що концепт – це одиниця пам'яті, результат розумової діяльності особистості;
- культурологічний (Ю. Степанов, Г. Слишкін), прихильники якого доводять, що концепт – це одна із культурних домінант, основне завдання якої – передача культурної інформації.

Таким чином, у мовознавчій науці наявні різнополярні погляди на проблему окреслення змісту дефініції «концепт». Спільним для трьох підходів до тлумачення поняття є те, що науковці, відзначаючи складність структури концепту, акцентують увагу на його етимології, визначають місце і роль у загальному розвитку мовознавчої науки, розуміють його як результат пізнання навколишнього світу окремого індивіда.

Зупинимось на тлумаченні окресленої дефініції різними вченими. У розумінні А. Приходько концепт становить собою такий складно структурований феномен, у якому поняттєве начало, проходячи через сито етнопсихологічної оцінки, органічно сполучається з лінгвокультурним[82, с.52].

Д. Лихачов так тлумачить концепт: «Це універсалія людської свідомості. Багаторазове звертання до нього сприяє формуванню асоціативного поля, межі якого у свідомості суб'єкта визначаються причетністю до духовної традиції»[48, с.3 – 9]. Учений зазначає, що кожна

людина, маючи відповідний життєвий досвід, певний запас знань з різних наукових областей,

«Іще до знайомства з мовою, - зазначає О. Кубрякова, – людина певною мірою знайомиться зі світом, пізнає його; завдяки відомим каналам чуттєвого сприйняття світу вона володіє певною інформацією про світ, розрізняє і ототожнює об'єкти свого пізнання. Засвоєння будь-якої нової інформації про світ здійснюється кожним індивідом на базі тієї, якою він уже володіє. Створена таким чином система інформації про світ і є сконструйована ним концептуальна система певних уявлень людини про світ» [39, с.91]. Дослідниця обґрунтовуючи зміст терміна «концепт», указує, що це «термін, що слугує для пояснення одиниць ментальних та психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, що виражає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку, всієї картини світу, відображеної у людській психіці» [39].

Дослідники С. Аверінцев, Б.Успенський, Д. Лихачов, В. Іванов, В. Топоров, Ю. Лотман, С. Нікітіна, Ю. Степанов, М. Рябцева, Н. Арутюнова наголошували на домінуванні культурного елемента в структурі концепту. Наприклад, Н. Арутюнова розглядає концепт як поняття повсякденної філософії, що є результатом взаємодії національної традиції, фольклору, релігії, ідеології життєвого досвіду, образів мистецтва, відчуттів та системи цінностей. Науковець використовує термін «концепт» для позначення базових семіотичних понять: знаку, образу, символу [1].

На думку В. Карасика концепт є первинним культурним утворенням, що транслюється в різні сфери буття людини, зокрема у сфери переважно понятійного, тобто в науку, переважно образного, тобто в мистецтво, і переважно діяльнісного, тобто в буденне життя світу [27, с. 3 – 16]. Згідно його поглядів, концепт складається із трьох компонентів – понятійного, образного і ціннісного. Думки про єдність культури та концепту поділяє і В. Маслова, називаючи культуру сукупністю концептів [53, с.149].

Л. Щерба характеризує концепт як двобічну ментальну сутність, яка має психічний і мовний бік. У психіці, на думку вченої, концепт виступає об'єктом ідеальної природи, образом, який втілює певні культурно зумовлені уявлення носія мови про світ і, водночас, концепт є прообразом, прототипом групи похідних понять. У мові концепт має певне ім'я, оскільки реальність відбивається у свідомості не безпосередньо, а саме через мову [112, с.192].

А. Бабушкін і М. Кочерган доводили ментальну та психічну сутність концепту, визначали його як ментальну репрезентацію, що визначає, як речі пов'язуються між собою і як вони категоризуються. З.Попова та І. Стернін характеризують концепт як дискретне ментальне утворення, що є базовою одиницею мисленнєвого коду людини, володіє відносно упорядкованою внутрішньою структурою, становить собою результат пізнавальної діяльності, несе комплексну, енциклопедичну інформацію про предмет чи явище, що воно відображає, про інтерпретацію цієї інформації суспільною свідомістю, а також про ставлення свідомості до цього предмета чи явища [79, с. 34].

Р.Фрумкіна відмічає, що концепт є об'єктом концептуального аналізу, мета якого прослідкувати шлях пізнання смислу концепту і записати результату формалізованій семантичній мові.

На думку А. Залевської, «концепт» - це спонтанно функціонуюче в пізнавальній та комунікативній діяльності індивіда базове перцептивно-когнітивно-афективне утворення динамічного характеру, підпорядковане закономірностям психічного життя людини і внаслідок цього через ряд певних параметрів, відрізняється від понять значень як продуктів наукового опису з позиції лінгвістичної теорії [23, с.12 – 13].

Психологи широко використовують поняття «концепт» на позначення конкретних емоцій і почуттів людини, певних станів свідомості, які реалізуються у продуктах її розумової діяльності. Ще в 1890 році американський психолог В. Джеймс обґрунтував думку про обумовленість утворення кожного концепту тим, що «з маси психічного матеріалу, що

надходить із зовнішнього світу, наша увага ясно виділяє що-небудь і фіксує перед свідомістю» [17].

Однак, незважаючи на значну кількість праць, присвячених різноаспектному тлумаченню поняття «концепт», науковці детально не розглядали особливості літературознавчого розуміння концепту, специфіку його використання в різножанрових художніх творах, вони лише підкреслювали різні способи його формування.

У науковій розвідці С. Аскольдова-Алексєєва «Концепт і слово» (1928) означене поняття розтлумачено як «мисленнєве утворення, яке заміщає нам у процесі мислення невизначену множинність предметів одного і того ж роду» [2, с.30]. Літературознавець обґрунтовує думку, що художній концепт поєднує в собі раціональне та ірраціональне (почуття, емоції, уявлення, фантазії, деякі вольові прояви). Будь-який письменник, на думку вченого, створюючи концепт, вкладає в нього певну ідею, зміст, думку, а читач, відповідно прочитавши художній текст, може вивести власний концепт, довести доцільність його. Науковець визначив два різновиди концептів – пізнавальні й художні, підкресливши їхню єдність і водночас розмежувавши за певними ознаками [2, с.267 – 279] (див. табл. 1.1.).

Таблиця 1.1.

Різновиди концептів за С.Аскольдовим-Алексєєвим

<i>Пізнавальний концепт</i>	<i>Художній концепт</i>
Концепт суспільний	Концепт індивідуальний
Психологічно простий	Психологічно складний
Не домішуються почуття, бажання, взагалі щось ірраціональне	Це комплекс почуттів, бажань, ірраціонального
Стосується множинної предметності, ідеальної або реальної	Не завжди стосується множинної предметності

Неозначені можливості підпорядковані законам логіки або вимозі відповідності до реальної дійсності	Наявний зв'язок елементів, скерований на прагматику художньої асоціативності
Скерований на конкретні уявлення, що є складником його логічного «родового» обсягу	Тяжіє до потенційних образів і скерований на них, вільний від рамок логічного визначення
Виконує номінативну або дефінітивну функцію. Не має ніякої внутрішньої спорідненості зі своїми внутрішніми смислами	Це символи, що мають внутрішній органічний зв'язок зі своїми значеннями

Художній концепт – це літературознавча домінанта, наявна у творах художньої літератури різної тематики і проблематики. Він відрізняється від пізнавального не тільки власною творчою природою, сферою функціонування та індивідуально-авторською наповненістю. В Маслова визначила такі особливості художнього концепту: «По-перше, в його основі лежать асоціації; по-друге, художній концепт містить у собі не лише потенцію до розкриття образів, але й різноманітні емотивні смисли; по-третє, художній концепт тяжіє до образів і включає їх до свого змісту. На відміну від пізнавальних концептів художні концепти індивідуальні, особистісні, психологічно складні; це комплекс понять, уявлень, почуттів, емоцій, інколи навіть вольових проявів, що виникають на основі художніх асоціацій. Чим багатший культурний і емоційний досвід поета, тим глибшими є його концепти»[54, с.34 – 35].

Детально проблему концепту в літературі досліджував В.Зусман, акцентуючи увагу на поєднанні в ньому індивідуального уявлення та узагальненості. «Таке розуміння концепту зближує його з художнім образом, що містить у собі узагальнені і конкретно-емоційні моменти. Смысловое коливання між понятійним і чуттєвим, образним полюсами робить концепт

універсальною структурою, яка здатна реалізуватися в різноманітних дискурсах»[24]. Науковець підкреслює, що саме приналежність до асоціативної системи культури робить літературний образ концептом.

Л.Міллер розглядає художній концепт як «універсальний художній досвід, зафіксований в культурній пам'яті певного народу і який може виступати стимулюючим та допоміжним елементом у створенні нових художніх смислів» [56, с.39 – 45].

Н.Болотова під художнім концептом розуміє «одиницю поетичної картини світу», яка має «естетичну сутність і образні засоби вираження, обумовлені авторським задумом». Учена виокремлює такі прошарки художнього концепту: предметний, понятійний, образно-символічний, емоційно-оцінний, надаючи перевагу асоціативному прошарку, який актуалізує у свідомості читача вище зазначені компоненти концепту.

Зарубіжний вчений В. Дем'янков у статті «Поняття і концепт у художній літературі й у науковій мові» подає докладний опис розвитку даної наукової категорії. Дослідник пише: «...Концепти існують самі по собі, ...люди їх реконструюють з більшим чи меншим ступенем впевненості/невпевненості...Концепт – те, що, можливо, є зачатим, і в чому можна впевнитися тільки за допомогою реконструктивної процедури»[16, с.606 – 622].

Нетиповою і неоднозначною є характеристика концепту В.Шевчуком, який подає його у власній інтерпретації: «Концепт – це складне абстрактне поняття, яке вживається при творенні художнього твору і яке стає інтелектуальним стрижнем, що з'єднує твір в єдину конструкцію, є його визначальною думкою, яка проходить через увесь твір у формі образних знаків, а водночас є побудником творення символів, метафор, з'єднуючи невідповідні поняття в несподіваному ракурсі і тим наповнюючи твір глибоким змістом. Це свідоме оперування культурним спадком попередніх епох через використання загальноприйнятих, загальнолюдських національних смислів. Концепт вражає освіченого читача несподіваними

порівняннями символів, витворюючи вишукану структуру, яка не раз заміняє сюжет»[60, с.90 – 92].

Художній концепт не може бути однорідний: з одного боку, кожна історична епоха несе в собі новий відтінок його первісного змісту, а з іншого – його нові відтінки можуть виникати завдяки неоднорідності самого суспільства й різних сфер застосування концепту. Система авторських концептів (концептосфера авторської творчості) створюється на базі авторської картини світу. Ця картина, у свою чергу, зумовлює систему концептів окремого періоду, циклу творів або окремого твору. Таку більш локальну систему називаємо концептним полем художнього тексту групи текстів. Певне концептне поле оточує також і кожен концепт.

Художній концепт знаходить своє вербальне вираження в художньому образі, символі, є одиницею картини світу письменника, пронизує всю структуру тексту, виходить за його межі, зв'язуючи конкретний художній текст з іншими творами автора, художньою літературою, іншими константами нації. При вивченні художнього концепту зацікавленість складає його ціннісна складова, супутній емоційний комплекс, що сприяє певному контекстуальному сприйманню художнього смислу.

Проаналізувавши наукову літературу, можемо зробити висновок, що художній концепт – це ментальне утворення свідомості письменника, що реалізує своє змістове значення в семантико-асоціативному контексті літературного твору.

У науковій і довідниковій літературі намітилася тенденція до синонімічного вживання термінів «концепт» і «поняття». Вважаємо, що названі дефініції є досить диференційованими (див. табл. 1.2.)

Таблиця 1.2.

РОЗМЕЖУВАННЯ ДЕФІНІЦІЙ	
ПОНЯТТЯ	КОНЦЕПТ
Вживається в логіці та філософії	Вживається в мовознавстві, культурології, лінгводидактиці, лінгвістиці
Термін «поняття» включає систему логічних термінів, таких як «судження» та «умовивід», і є згустком раціональної частини концепту, тобто той зміст, який включає основні суттєві характеристики об'єкта.	Розуміння поняття «концепт» є варіативним. Узагальнимо то, що концепт належить до свідомості і включає, на відміну від поняття, не лише описово-кваліфікаційні, а й чуттєво-вольові та образно-емпіричні характеристики

Відтак деякі вчені чітко розмежують дані дефініції. Так, заслуговує на увагу думка В.Телії, яка вважає, що «зміна терміна «поняття» на термін «концепт» - не просто термінологічна заміна: концепт – це завжди знання, структуровані у фрейм, а це означає, що він відображає не просто ознаки об'єкта, а все те, що в даному мовному колективі заповнюється знаннями про сутність».

Ю.Степанов теж вважає, що концепт і поняття – терміни різних наук; поняття в основному використовується в логіці та філософії, а термін «концепт», будучи терміном математичної логіки, в останній час закріпився ще й в науці про культуру, в культурології. Науковець, розглядаючи концепт як факт культури, виокремлює три компонента, або три «прошарки» концепту: 1) основна, актуальна ознака; 2) додаткова, або декілька додаткових, «пасивних» ознак, які є вже неактуальними, «історичними»; 3) внутрішня форма.

Дослідники доводять, що концепт, як категорія, є однією з найважливіших для цілої низки гуманітарних наук, характеризується своєю неоднорідністю. Їх чітко розрізняють за такими ознаками:

- мисленнєві картинки (конкретні зорові образи);
- схеми (менш детальні образи);
- фрейми (сукупність асоціацій);
- інсайти (знання про функціональне призначення предмету);
- сценарії (знання про сюжетний розвиток подій);
- калейдоскопічні концепти (сукупність сценаріїв та фреймів, які пов'язані з почуттями) [3, с.43-67].

На основі різних інтерпретацій концепту В. Маслоу визначає такі його інваріантні ознаки: 1) це мінімальна одиниця людського досвіду в його ідеальному представленні, яка вербалізується за допомогою слова та має польову структуру; 2) це основна одиниця опрацювання, зберігання та передачі знань; 3) він має розмиті межі та чіткі функції; 4) концепт є соціальним, його асоціальне поле зумовлює його прагматику; 5) це основна лакуна культури. Відсутність єдиного трактування концепту пояснюється тим, що концепт є складною, багат шаровою структурою, яка, крім понятійної структури, уміщує соціопсихокультурну частину, яка не стільки мислиться, скільки переживається носієм мови, містить у собі асоціації, емоції, національні образи та конотації, притаманні певній культурі[52, с.50].

У сучасних наукових галузях знань існує різноманітна класифікація концептів. Узагальнимо їх у вигляді таблиці

Автор	Класифікація
П.Мацьків	- предметні (вербалізовані словами з конкретним значенням); - концепти-гештальти (об'єктивовані абстрактною лексикою);

	<ul style="list-style-type: none"> - типологічні (репрезентовані лексикою з просторовим значенням); - емоційні концепти (розкривають назви почуттів та емоцій).
М.Піменова	<ul style="list-style-type: none"> - базові концепти (є основою мови і картини світу); -концепти-дескриптори (обґрунтовують базові поняття); - концепти-релятиви (репрезентують особливості відношень, взаємостосунків).
А.Бабушкін, З.Попова, Й.Стернін	<ul style="list-style-type: none"> - уявлення; - схеми; - поняття; - фрейми; - сценарії (скрипти); - гештальти.
О.Селіванова	<ul style="list-style-type: none"> - ідіоконцепти (притаманні свідомості окремого індивіда); - узуальні (характерні для певної групи); - етноконцепти (властиві всім представникам етнічної спільноти); - загальнолюдські (загальновідомі представникам різних національностей та репрезентовані у різних мовах).

Ураховуючи матеріал узагальнювальної схеми, можемо сказати, що в сучасній науці існують різні класифікації даної дефініції, в основі яких – засаднича ознака, що є визначальною у формулюванні концепту.

Отже, приходимо до висновку, про різноманітність тлумачень поняття «концепт» у сучасній науковій детермінанті. Спільним у тлумаченнях є визначення основної мети концепту – об'єднувати, структурувати знання з певної галузі знань, відображати певний аспект досліджуваного явища з різних сторін.

Узагальнюючи різноманітність тлумачень терміна «концепт», робимо висновок про те, що він є засадничим для тлумачення будь-якого твору мистецтва, окреслює його індивідуальні особливості, структурує знання про світ і відображає національну специфіку членування світу. Узагальнюючи наукові визначення дефініції, визначаємо засадничі риси концепту:

- концепт – це узагальнююча одиниця, об'єднувальний термін, результат розумової діяльності особистості;
- концепт репрезентується за допомогою мови, мовних категорій, лексико-семантичних парадигм;
- концепт дає розгалужене уявлення про зміст предмета (об'єкта), про який іде мова.

1.2. Рецепція дефініції «голодомор» у наукових розвідках

В історії України ХХ століття голодомор 1932 – 1933 років – одна із найбільших катастроф людства, що розпочалася відразу ж після закінчення громадянської війни, наслідок вдало продуманої політики більшовицької влади.

Голодомор 1932 – 1933 років був цілковито викреслений з політичної історії. Про нього не писали ні в публіцистиці, ні в художній літературі, ні в критиці. Лише в період гласності, демократизації й національного відродження України почали повно й об'єктивно висвітлювати цю тему. Американський дослідник голодомору Джеймс Мейс писав: «Примусова

колективізація була трагедією для всього радянського селянства, та для українців то була особлива трагедія. Зважаючи на фактичне знищення міських еліт, вона означала ліквідацію їх як соціального організму й політичного фактору, приречення, яке німці зазвичай називали «первісний народ»».

У різних джерелах зустрічаються різні тлумачення головного лихоліття в українському селі: «голод», «великий голод», «голодомор», «терор голодом», «штучний голод». «Голод, - зазначено в «Советском энциклопедическом словаре», - соціальна біда, яка виявляється у двох формах: явній (абсолютний голод) і прихованій (відносний голод: недоїдання, відсутність життєво важливих компонентів у раціоні харчування)».

За радянської влади голод мав місце у 1921 – 1923 рр., 1932 – 1933 рр., 1946 – 1947 рр. Факти про голод довго замовчувалися, навіть старанно приховувалися. В Україні вперше голод почали визнавати лише в 1988 році. Письменник Олекса Мусієнко вжив слово «голод», яке швидко з наукової публіцистики перейшло і до наукової історичної літератури. Письменник звинуватив Й.Сталіна у проведенні в республіці жорстокої кампанії хлібозаготівель, наслідком якої став голодомор 1932 – 1933 років. Використане в цій доповіді слово «голодомор» було новотвором письменника.

В історії поняття «голодомор» трактується як зумисне організований радянською владою у 1932 – 1933 роках штучний голод, який призвів до смерті мільйонів українців і є геноцидом українського народу.

Голодомор-геноцид здійснювався за допомогою тотального державного терору, основними складовими якого було насильницьке вилучення всіх продуктів та блокада голодуючих мешканців окремих територій та усєї України.

Детально зупинимося на причинах та наслідках голодомору для українців. Кінець 1920-х років – час, коли серед керівництва більшовиків

особливу роль відіграє Й.Сталін, який дуже швидко зосереджує абсолютну владу у своїх руках та повністю контролює всі аспекти життя суспільства. Він прагне реалізації тотальної ідеї про світову революцію на чолі СРСР та швидке будівництво соціалізму в окремо взятій державі. Дієві та швидкі методи досягнення такої мети – це насильницька колективізація та фарсована індустріалізація.

Унаслідок насильно проведеної колективізації та підвищення квот хлібопоставок було зруйновано традиційну систем землеробства. Швидко селяни ставали безправними і підневільними працівниками, оскільки, вступивши до колгоспів, вони втрачали землю, худобу, реманент, можливість контролювати результати своєї праці. Централізований збір продуктів харчування згодом призвів до відсутності харчів у населення, початку масового голодування. Катастрофічною була ситуація в Україні та Північному Кавказі, що призвело до масових селянських повстань. Наприклад, у 1930 році в Україні відбулося приблизно 4098 повстань, в яких узяли участь понад 1,2 мільйона учасників.

У той же час керівні сили розпочали тоталітарний наступ на українських інтелігентів (провідних політичних і громадських діячів, письменників), фабрикуючи судові процеси, засуджуючи, відсилаючи в табори і стративши. Таким чином було фізично знищено відомих академіків НАН України, досвідчених учителів, священників Української Автокефальної Православної церкви, талановитих майстрів художнього слова.

Знаючи про кризове становище в Україні, де вже з осені 1931 року відчувався голод, влада у липні 1932 року ухвалює нереальні до виконання плани хлібозаготівель. Було створено всі умови для того, щоб вилучити запаси зерна. Влада застосовувала різні методи покарання за невиконання плану. У 1931 році українські селяни змушені були віддати більше 40% усього врожаю, що призвело до голодування ще наприкінці 1931 – 1932 років.

7 серпня 1932 року було прийнято Постанову «Про охорону соціалістичної власності», яка отримала назву «Закон про п'ять колосків». Пункти цієї постанови передбачали покарання навіть дітям, які збиратимуть колоски пшениці. Восени 1932 року в Україну направляють голову союзного уряду В.Молотова для посилення хлібозаготівель, під тиском якого ЦК КП(б)У прийняла постанову «Про заходи щодо посилення хлібозаготівель».

Під тиском цієї комісії 20 листопада 1932 року Раднарком України затвердив аналогічну постанову про запровадження натуральних штрафів – вилучення продовольства і худоби в господарствах, які «заборгували» згідно нереальних планів хлібозаготівель. За невиконання плану здачі зерна – конфіскація усього майна. Наприкінці грудня 1932 року ЦК ВКП(б) прийняло рішення зібрати з України усі зернові запаси, включаючи посівний матеріал. Із колгоспів примусово було вивезено усе зерно. З метою насильницького вилучення продовольчих товарів було створено спеціальні загони – «буксирні бригади», члени яких згуртовано проводили обшуки в селянських будинках. Часом вони забирали абсолютно все, навіть одяг і меблі. Люди розуміли, що навесні вони не зможуть засіяти поля через відсутність зерна.

Учасниками таких «буксирних бригад» ставали добровольці з простих селян, які намагалися таким чином урятуватися від голодної смерті – одержували певний відсоток від вилученого зерна та харчів.

У листопаді 1932 року в Україні та на Кубані запроваджується система «чорних дощок». Занесення на «чорну дошку» колгоспів, сіл і цілих районів означало введення надзвичайного стану, повну ізоляцію населення, вилучення всього продовольства, заборону ввезення будь-яких товарів та інші жорстокі репресії. У результаті на таку дошку було занесено третину українських сіл.

22 січня 1933 року за спеціальною директивою, підписаною Й.Сталіним, забороняється виїзд за межі України «за хлібом» в інші регіони. Тих, хто встиг виїхати, ловили, заарештовували і повертали назад. З часом

спеціальні військові угруповання перекривали усі дороги до будь-яких українських міст. «Загороджувальні загони» робили неможливим перевезення хліба і зерна та пересування українців, які прагнули врятуватися від голодної смерті.

Голод найбільшого розповсюдження і сили набув на початку 1933 року. Зголоднілі люди, втративши здоровий глузд, їли мишей, пацюків, горобців, кору дерев. Частими були й випадки канібалізму. Зерно і картопля, зібрані у простих селян, часто згнивали на залізничних станціях, але простим людям не дозволялося їх брати. 7 серпня 1932 року ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про охорону соціалістичної власності», за якою за крадіжку колгоспного майна вводилася «вища міра соціалістичного захисту» - розстріл з конфіскацією усього майна або позбавлення волі на термін не менше 10 років. Украденим уважалося навіть принесена додому жменя зерна з колгоспного поля. Цей надзвичайно жорстокий закон отримав назву «Закон про п'ять колосків».

У великих українських містах кожного ранку збирали і звозили до братських могил селян, які померли від голоду. Дуже часто перехожі знаходили дітей біля лікарень, або й просто на вулицях. Їх кидали батьки, щоб таким чином урятувати від голодної смерті. Загалом, за різними підрахунками від голодомору в Україні загинуло від 3 до 9 мільйонів чоловік.

Отже, у результаті репресивної політики влади, голоду було знищено мільйони українців, зруйновано соціально-економічні та традиційні народні інститути, відбулися істотні морально-психологічні зміни у свідомості українців, зламано традиційний, узвичаєний спосіб життя українських селян. Таким чином, Голодомор 1932 – 1933 років став складовою частиною більшовицької політики, спрямованої на утвердження жорстокого контролю держави над суспільством.

25 грудня 1987 року перший секретар ЦК Компартії України В.Щербицький у доповіді, присвяченій 70-річчю утворення УРСР, вперше

згадав про голодомор. Хоча згадування було побіжним і причиною голоду було оголошено «посуху», принципово новим було визнання самого факту

28 листопада 2006 року Верховною Радою України було прийнято Закон України «Про голодомор 1932 – 1933 років в Україні», в якому визнано Голодомор геноцидом українського народу. 1 листопада 2007 року 34-а сесія Генеральної конференції Юнеско, до складу якої входять 193 країни, одноголосно прийняла Резолюцію «Вшанування пам'яті жертв Голодомору в Україні», основною тезою якої стала думка про те, що трагедія Голодомору 1932 – 1933 років стане нагадуванням сучасникам і майбутньому поколінню про необхідність розвивати демократичні цінності, дотримуватись прав і свобод людини-громадянина.

28 квітня 2010 року Парламентська асамблея Ради Європи прийняла резолюцію про вшанування пам'яті жертв великого голоду в колишньому СРСР. У резолюції відзначено, що «в Україні, яка постраждала найбільшою мірою...ці трагічні події відомі як Голодомор (політично мотивований голод) і визнані українським законом актом геноциду українців».

Темі Голодомору 1932 – 1933 років в Україні присвячено ряд важливих наукових праць, зокрема розвідки С.Кульчицького, В.Марочка, Г.Васильчука, І.Шугальова, М.Івницький, В.Кондрашин, А.Харченко, О.Андрієвської, Л.Гриневич та інших.

Першим значним внеском вітчизняних дослідників у розробку проблем, пов'язаних із голодомором 1932 – 1933 років, є книга «Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів», хоча справжнє вивчення історії голодоморів почалося після 1991 року, коли стали доступними архіви й уможливився збір свідчень очевидців[12].

У сучасній Україні відомим дослідником голодомору є історик С.Кульчицький. У 1991 році побачила світ його монографія «Ціна великого перелому», в подальші роки було надруковано цілу низку монографій з обґрунтування суті голодомору 1921 – 1933 років.

В навчальному посібнику «Історія України» (автор О.Бойко) вперше виділено параграф «Причини голоду в Україні 1932 – 1933 рр.». В ньому висвітлюються різні погляди: 1) твердження західних істориків про те, що основними причинами голоду були національно-політичні фактори (Дж.Мейс, Р.Конквест), 2) твердження про штучність та організованість голоду (А.Безасон, Д.Соловей), 3) твердження про соціально-економічні чинники («насильницькі хлібозаготівлі», «повернення до економічно обґрунтованої та політично скомпрометованої політики продрозкладки») (В.Марочко, Н.Верт та ін.).

У 2003 році побачила світ фундаментальна монографія вітчизняних науковців «Голод 1932 – 1933 років в Україні: причини та наслідки» під загальною редакцією В.Смоля. Авторами запропонована періодизація історіографії голодомору, зацентовано увагу на трагічних сторінках голодомору 1932 – 1933 років в Україні, висвітлено проблему голодомору в історіографії, художній літературі та образотворчому мистецтві.

Узагальнив здобутки української історіографії з проблеми голодомору професор Я.Калакура в статті «Новітня історіографія голодомору 1932 – 1933 років як геноцид українського народу: надбання і прорахунки». Дана праця – це панорамний огляд проблеми голодомору початку 1930-х років, що носить узагальнювальний характер. Науковець, проаналізувавши історичні розвідки, присвячені проблемі голодомору 1932 – 1933 років, запропонував власну періодизацію голодомору, в науковому стилі деталізовано описав перебіг голодомору на теренах України, подав свідчення очевидців трагедії.

У колективній монографії В.Шкварця, Є.Горбунова та К.Горбунова «Історіографія та історіософія голодів-людоморів» розглянуто голодомор 1932 – 1933 років як геноцид українського народу, зазначено, що фізичне знищення українських селян штучним голодом – свідомо терористична акція комуністичного режиму в Україні. Автори зацентовують увагу на висвітленні політичної діяльності більшовицької влади та її очільників,

окреслюють причини і наслідки страшного лихоліття для українського народу.

Особливу точку зору на події голодомору висловив український вчений Г.Касьянов. Його праця «Dance macabre. Голод 1932 – 1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії» є оригінальною спробою дослідити голод як одну з форм гранднративу українського минулого. Автор розглядає голод як ідеологічний конструкт, історичний наратив та фрагмент історичної пам'яті. На прикладі голодомору вчений показує взаємодію колективної пам'яті та історії, історичної науки та політики.

В.Калініченко і Є.Яценко, автори статті «Історіографія голодомору 1932 – 1933 років в Україні», подають ґрунтовний аналіз наукової літератури з даної тематики, здійснюють опис жертв геноциду, враховуючи територіальний і хронологічний принципи.

У низці статей про голодомор висвітлюється тактика і стратегія уряду СРСР на знищення українського села, руйнівні наслідки насильницької колективізації в Україні, рух опору проти примусового створення колгоспів, особливості й перебіг голодомору[51, с.21 – 27].

Сьогодні питання голодоморів предметно досліджують в Інституті історії України НАН України, Міжрегіональній академії управління персоналом, вивчають Асоціація дослідників голодоморів в Ізраїлі, Всеукраїнське товариство «Меморіал» ім. В.Стуса, Центр українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. В Україні діє асоціація дослідників голодоморів в Україні.

Таким чином, проаналізувавши історію вивчення сучасної історіографії голодомору 1932 – 1933 років, можна зробити висновки про те, що дана трагедія українського народу є предметом висвітлення в багатьох наукових розвідках вітчизняних і зарубіжних дослідників.

Узагальнивши науковий матеріал, робимо висновок про те, що:

- Голодомор – це акт геноциду проти українського народу, результат спеціально організованого комуністичним керівництвом штучного голоду у 1932 – 1933 роках, що спричинив загибель мільйонів людей;

- передумовами Голодомору стали: 1) форсована індустріалізація (комплекс заходів радянського керівництва у період 1920 – 1930-х років із прискореного розвитку промисловості за рахунок «перекачування» грошей із сільського господарства на потреби розвитку промислових підприємств, переважно військового призначення); 2) суцільна колективізація (державна політика примусового об'єднання селян-одноосібників у великі колективні господарства з метою ліквідації приватної власності на засоби виробництва, впровадження форм господарювання, повністю підконтрольних режимові); 3) розкуркулення (ліквідація заможних селянських господарств); 4) хлібозаготівлі (примусове вилучення державою в селян максимальних обсягів зерна за суттєво зниженими цінами); 5) терор проти національної інтелігенції; 6) нищення духовності.

1.3. Загальна характеристика творів української літератури про голодомор в Україні

Українська література ХХ – ХХІ століть привертає увагу до історії українського народу, його світогляду, культури. З'являються твори, автори яких прагнуть переосмислити суспільно-політичні та історичні події. Українські письменники, поряд з істориками, соціологами, роблять значний внесок у розкриття «білих плям», замовчуваних за радянського режиму трагічних сторінок українського народу. Серед таких художніх досягнень особливе місце належить творам, присвяченим проблемі голодомору в Україні в 1932 – 1933 роках. Відтак, власною творчістю митці сприяють збереженню історичної пам'яті, спогадів про безневинних жертв злочинного тоталітарного режиму.

З-поміж основних мотивів звернення письменників до теми Голодомору – потреба актуалізації історичної пам'яті, прагнення пізнати

історичну правду поза будь-якими ідеологічними нашаруваннями, відновити зруйнований зв'язок між поколіннями, зберегти пам'ять про минуле як запоруку життя майбутнього. Тема Голодомору в літературі знайшла втілення переважно в епічних жанрах: соціально-побутовому романі, автобіографічній повісті, соціально-психологічній повісті, оповіданнях тощо. Рідше – у ліричних та ліро-епічних жанрах. Література про дану трагічну сторінку української історії є синкретичною у стильовому відношенні (реалістична правдивість, увага до подієвого сюжету, натуралістичний фактографізм, зображальні засоби імпресіонізму та експерісонізму).

Довгий час письменники не могли порушити тему голодомору в своїй творчості. Темі голодомору 1932 – 1933 років була присвячена ціла низка творів: поема Н. Баклай «Лубни», поема Ю. Клена «Прокляті роки», роман Ю. Бедзика «Гіпсова лялька», повість О. Мак «Каміння під косою», роман М. Мельника «У диких заростях малини», В. Рабенчука «Тінь перста вказівного» та ін.

Коротко зупинимось на висвітленні деяких засадничих моментів творчості названих авторів. Так художня спадщина Н. Баклай вражає різнотематичністю. Тема голодомору була близькою авторці, оскільки її предки певною мірою відчували на собі його наслідки. Цілий ряд новел зі збірки «Перекоти-Доля» присвячено темі голодомору 1932 – 1933 років. Вона пише: «У глибоких і білих снігах стояло чорне село 1933 року. Січневі морози здавлювали повітря, а голод – людей. У кожній хаті не пахло пирогами, віяло смертю, і образ тієї смерті ходив попід призьбами, заглядав у вікна й уособлювався з образом комсомольця Данила Лишая». Так починається новела «Полотняна торба». Продовженням цієї теми стали новели «Прокляття», «Золоті сережки», «Остання хуторянка» в яких майстер художнього слова з реалістичною достовірністю показала страхіття голодомору, розкрила трагедію простих українських селян, які потерпали від даного лихоліття.

Ще один митець Юрій Клен теж не оминув актуальної проблеми у своїй творчості, зокрема у поемі «Прокляті роки», про яку він писав: «Поема не ставить ніяких загроз, а тільки малює жахи, які були і які тривають далі. Не містить вона ніяких закликів до боротьби, бо хоче, щоб читач, маючи перед очима картини страшної руїни та знуцання з усього святого, сам зробив висновок і почерпнув би з цього енергію до чину». У творі автор одним із перших розповів про голодомор, який переживала Україна в «отой проклятий 33-й рік», змалював жахливі картини канібалізму з вини більшовицької влади: «Тоді по селах їлось людське м'ясо, і хліб пекли з розтертої кори». Картини його зображення є суворо правдивими. Автор показує страхіття голодомору, штучно й планово організованого сталіністами, жертвами якого були безневинні люди, в тому числі і письменники.

Митець відтворює опозицію врожай-голод, бо саме тоді був непоганий врожай, але влада все вивозила за кордон. У селах же люди

«вмирили, як у зливу комарі.
Тоді по селах їлось людське м'ясо,
І хліб пекли з розтертої кори.
Дивилися голодні діти ласо
Не спухле тіло вмерлої сестри.
Так ми, хоч і покинули печери,
В двадцятім віці стали людожери» [102, с.162].

Завершується поема «Молитвою» за полонених, страждущих і пригноблених, безжально кинутих у тюрму, розстріляних і закатованих.

Літературознавці вважають, що першим із прозаїків, хто звернувся до теми голодомору, був Улас Самчук своїм романом-хронікою, романом-спалахом, романом-реквієм «Марія». Хронологічно ж першим твором про голод стала новела А.Любченка «Кострига». У передмові до роману «Марія»

автор зазначає: «Матерям, що загинули голодною смертю на Україні в роках 1932 - 1933» [87, с. 2].

В основі твору – власні спостереження письменника над життям українців у трагічні роки. Автор запам'ятав голод двадцятих, спілкувався з тими, кому пощастило вирватися на волю у 1933 році, записував свідчення очевидців. Письменник зіставляв жахливі розповіді, описував життя українців, підводив до висновку, що штучний голод планувався сталінською клікою як геноцид, як замах на українську націю. Роман потрапив під заборону через зображення жорстокої правди.

Твір було написано у 1933 році за кордоном по гарячих слідах страшних подій. У ньому автор описує суспільні катаклізми, людські драми й трагедії, починаючи з дореволюційного періоду і до більшовицьких реформ 30-х років, наслідком яких був геноцид, що забрав життя близько 10 мільйонів українців. Після виходу у Львові у 1934 році, що на той час не входив до складу радянської України, роман «Марія» був удруге виданий вже на батьківщині автора лише в 1991 році.

Твір має підзаголовок – «хроніка одного життя». Загальний стиль викладу відповідає хронікальному жанрові – про життя головної героїні розповідається в чіткій часовій послідовності. Роман відтворює життя українського селянства протягом кількох десятиліть. У ньому художньо осмислюються суспільні катаклізми, людські драми та трагедії, з документальною точністю змальовано жахи голодно смерті, викликаного етноцидом.

Основна тема твору – розповідь про складне життя української жінки-матері Марії на тлі подій початку ХХ століття: примусової колективізації, так званого розкуркулення справжніх господарів землі, трудівників-хліборобів, страшного штучно створеного в Україні голоду 1932 – 1933 років. Назва роману є символічною. Марія, як і Божа матір, – жінка, яка живе заради дітей, їхнього щастя, жертвує собою. Разом з тим, вона прагне щастя і для себе, готова боротися за своє особисте кохання, навіть йти супроти

громадської думки. Образ Марії асоціюється з образом України. Улас Самчук майстерно описує, як гасне героїня від голоду: «Тридцять днів гаснула Марія, покинута, одинока. Сонце, що заходило, не забуло Марії, заглянуло до неї і довго цілувало її сухе жовте обличчя» [87, с.162]. Завершується твір контрастом. Надворі весна, цвітуть сади, а в хаті триває боротьба: двобій життя зі смертю. «Довго виривалася з життя Марія. Мідяне, холодне сяйво місяця облило її опухлі ноги. Її довгі висохлі руки розкидані на боки. Її голова лежить рівно й непорушно...Холонуть засохлі уста...Западають груди...серце робить останній удар...» [87, с.164].

Попри трагічну тональність останніх розділів твору, роман сповнений життєстверджуючого пафосу. Автор говорить про безсмертність українського народу. Свідченням цього є заклик Гната до уцілілих від голоду односельців: «Затямте ви, сини і дочки великої землі...Затямте, гнані, принижені, витравлені голодом, мороком! Нема кінця нашому життю. Горе тобі, зневірений, горе тобі виречений самого себе!» [87, С.3].

Отже, Улас Самчук у романі «Марія» засуджує тоталітаризм, який став причиною штучного знищення нації, масової загибелі українського народу.

Тема голодомору стала однією із основних у творчості українських митців: Т. Осьмачка «План до двору» (1951), «Ротонда душогубців» (1956), Василь Чапленко «Чий злочин» (1952), Олекса Гай-Головко «Їм дзвони не дзвонили» (1987).

Вправним самобутнім майстром, вірним принципам мистецького документалізму і правди про радянську дійсність, виявився Василь Чапленко у малій прозі. Наприклад, оповідання «Зойк» починається прибуттям сина до батька з міста у село. Автор показує те, що герой бачить у колись радісній оселі: «В хаті було мертво. Це була трупарня. З печі звисали на опічок жилаві, з чорними п'явками всі ноги: мати. На припічку ницьма – і теж ноги, як у мертвої, неприродно розхилені – розпатлана в гарячці сестра. А на полу батько, мавши в головах кожух із сивою стрючкуватою вовною, кидалися в смертельній знеможі, як риба на сухому, і щось їм верзлося момотливо».

Ведучи оповідь від першої особи, автор висловлював узагальнену відчайдушну скаргу: «Я звів руки над головою, як перевесла, і втопив очі у криваве море заходу. Там божевільне сонце, як велетенський пухир, наливалось червоною кров'ю, і звідти небо колосось, як кривава рана. Гукнув з усієї сили. Це був зойк мого розпачу».

Художнє моделювання голоду 1932 – 1933 років залежало великою мірою від тих обставин, у яких творив митець. У радянській літературі Олесь Гончар («Людина і зброя»; 1960) і М. Стельмах («Гуси-лебеді летять»; 1964), «Чотири броди» (1974)) надто лаконічними згадками про голодні 1932 – 1933 рр. (за допомогою ретроспективних спогадів героїв) прагнули «хоч трохи відкрити завісу і показати народну трагедію». Тема голоду розкривається у творах І. Стаднюка «Люди не ангели» (1962), М. Руденка «Хрест», П. Лановенка «Невмирущий хліб» (1981). Творячи відповідно до основних критеріїв соцреалізму, прозаїки прагнули пом'якшити страхіття голоду, уникнути проблеми відповідальності. Підтвердженням цього є слова О. Самійленка, який сказав: «Усі три письменники зображують історичні факти 1932 – 1933 років більш-менш з позицій соціалістичного реалізму, який не завжди дає високого художнього рівня» [86, с.23 – 35].

Поетичною історією того, як замовчувалася і фальсифікувалася тема голоду є поема М. Руденка «Хрест». Написаний у божевільні, де тримали письменника, цей твір змальовує більшовика Мирона, який не вірить у страхіття голоду, а вважає, що про голод начебто «брешуть» «ворожі голоси», плямуючи райську радянську дійсність. Згодом він розчаровується, усвідомлює помилку, оскільки бачить мертве село, в якому знімають фільм про щасливе колгоспне буття. Зрештою Мирон гине в катівнях НКВС.

З середини 80-х років з'являються художні твори, де явище голодомору розкривається об'єктивно, поза ідеологічними матрицями, на основі відкритих архівних документів, збережених свідчень, спогадів. Це твори В. Захарченка «Довгі присмерки», «Пришлі люди», А. М'ястківського «Одеса-мама».

У 1990 році з'явилася повість «Голодомор» Є. Гуцала, у 1991 – нова повість А. Дімарова «Самосуд». 1993 року виходить у світ «повість-свідчення» П. Наніїва «Лозинова труна», 1994 – роман-трагедія у новелах М. Потупейка «У лабетах смерті».

Художня проекція трагедії голоду визначила сюжет та ідейний зміст повісті «Голодомор» Є. Гуцала. Автор викриває антинародну політику тоталітаризму і показує процес морального падіння людини в екстремальній ситуації. На прикладі головних героїв твору він розкриває спосіб життя і поведінку відповідно до ситуації, яка склалася. В обстановці всепоглинаючого мору кожний здійснює власний вибір: сільські начальники та активісти прислугують системі і цим забезпечують собі благополуччя (Матвій Шпитальник, Кіндрат Яремний), удаються до мародерства і розбою (Василь Гнойовий, Микола Хашуватий), звичайні ж селяни помирають від голоду.

На початку твору автор показує панування зла в селі: у церкві не проводиться служба Божа, вночі таємно забрано батюшку, на місці його хати – пожарище і, як наслідок, пограбування церкви. За законом градації Є. Гуцало доводить цю трагічну ситуацію до жахливої кульмінації: не встановивши справжнього злодія, збожеволілий людський натовп із лютою насолодою вбиває того, хто потрапляє на очі, - беззахисного хлопчину, і в бійці розтрощує ікону з Божою матір'ю і Божим сином, яку той, клянеться, знайшов у буряні. Трагізм описаного епізоду посилюється різким контрастом між соціальною та моральною атмосферою в селі, вчинками його мешканців і недільним весняним днем із його світлом, життєствердними запахами й голосами природи та образом землі-рятівниці, яка не відпускає в інший світ вбиту дитину. Знищуючи зло, люди чинять ще більше зло – такий екзистенційний висновок робить автор.

Гостро відчуваючи апокаліптичність життя, свій порятунок герої твору пов'язують із Богом, який символізує совість і правду. «Змилуйся над моїми дітьми, коли маєш Бога в серці», - благає милостині в Павла Музики його

сусід Гаркуша. Таким чином, Є. Гуцало зображує страшні картини народних страждань, показує, як терпіли люди наругу фізичну і моральну від катів.

Тема голоду знаходить своє відображення у творчості Тодося Осьмачки. У вірші «Труни в гаях» трагедія українського села набуває символічного вираження в образах двох труп, оплакуваних народними сльозами, що котяться, мов ягоди-кров:

Як у тій труні, що лягла під рів,
 Битая в мороз, скупана в крові –
 Радість молода – квіти степові!
 У другій труні – мати всіх людей,
 Тих замучених, побитих дітей...
 Із грудей стремить кривавий багнет,
 А на нім горить цвіт-рожа важка [73, с.27].

У творчому доробку письменника наявні не тільки вірші, а й прозові твори, у яких йдеться про геноцид українського народу: «План до двору» (1951), «Старший боярин» (1944), «Ротонда душогубців» (1956).

Бажання Т. Осьмачки розповісти правду про трагедію страшного лихоліття на території України зумовило перехід від віршів до прози. Прозаїк відтворює широку панораму нищення українського села під час і після штучного голоду 1932 – 1933 років у романі «План до двору». У ньому детально змальовано діяння комуністичних функціонерів, які, прислуговуючи владі, здійснювали санкціонований Кремлем державний грабіж України. Більшовицька держава створила таку ситуацію, що вона «поводиться зі своїми людьми, неначе свиня з тією їжею, що в неї в кориті. Вибирає їсти спочатку те, що смачніше, а решту або зовсім не їстиме, або тільки пожвакає брудним рилом і помочить тягучою слиною та й покине лежати на дні корита, поки наймит або невільник не викине спаскудженого в гній»[73, с.123.

Роман «План до двору» став часткою художнього літопису українського села того періоду, коли примусова колективізація, страшний голод та масові репресії руйнували його не лише фізично, але й морально.

У повісті «Старший боярин» є авторські ліричні відступи, монологи героїв та часопросторова містика, через що важко усвідомити фабулу сюжету. У творі головний герой проходить по українській землі з передчуттям тривоги про рідний край, який котиться у чорну ніч. Іван Нерадько – головний герой повісті «План до двору» – здійснює страдницький шлях вигнанця по вже знищеній тоталітарним режимом Україні. Він у рідному краї відчуває себе чужим, як і сам письменник.

У «Ротонді душогубців» міфологічне осмислення знову вибудовується з початку 30-х років, але воно подається в значно загостренішому вимірі. Стражденний шлях головного героя Івана Бруса, шлях українського письменника-патріота в умовах сталінського репресивного режиму, насичений трагізмом і відчаєм, а сама повість є своєрідним криком болю і невтішного горя автора.

Найбільш відомим романом про страшні події Голодомору став роман українського письменника-емігранта із США В. Барки «Жовтий князь» – книга пам'яті жертвам трагічних подій голодомору 1932 – 1933 років.

Автор працював над його створенням тривалий час, декілька разів редагував, переписував. Роки роботи над романом – це найтрагічніші роки в житті самого автора. Пізніше у передмові до одного з американських видань роману він згадував: «Головна частина в змісті набагато зложилася також з особистих вражень: голод витерплювався важко, в повному виснаженні...на ногах тріскалася шкіра...трудно було ходити...Здавалося – ось кінець! – але з милості Божої пощасливилось вижити, можливо для свідчення, що сталося»[73, с.11]. Коли прозаїк відвідав родину брата на Полтавщині, то став свідком канібалізму, а згодом йому до рук потрапив зошит із описом трагічної долі однієї селянської родини, яка і покладена в основу сюжету твору.

Уперше роман побачив світ у 1963 році за кордоном. У розмові з М. Жулинським, яка відбулася у липні 1989 року в Глен-Спеї, письменник згадував про кількаразове переписування рукопису, який спочатку нараховував 600 сторінок дрібного тексту, що супроводжувалось глибоким емоційним і фізичним переживанням описуваних подій. Саме тоді письменник був на грані голодного виснаження.

Занурюючись у страшні реалії штучного голодомору 1932 – 1933 років, В. Барка не міг оминати проблеми антигуманної сутності всієї тоталітарної системи, фальшивості проголошуваних нею гасел.

Події відбуваються від осені 1932 року до жнив 1933 року. У центрі уваги письменника – родина Катранників: старенька бабуся, батько, мати, троє дітей, але за нею постає трагедія усєї України. Це дружна і працююча родина, хлібороби за покликанням та інтелігенти за висотою духовних запитів. Вони живуть за давніми і світлими християнськими заповідями в атмосфері душевного тепла і сімейної злагоди.

Життя родини зображене в хронологічній послідовності майже з дня на день. Члени родини, окрім Андрійка, умирають один за одним. Але їхніми очима ми бачимо сотні інших смертей. Таким чином, родина Катранників – модель, сімейний осередок, через сприйняття якого автор перепустив усі події голодомору.

Назва твору символізує торжество якоїсь демонічної сили. Жовтий колір використовується на позначення нелюдської сили, що приводить до змертвіння та занепаду. У романі жовтий колір – це символ смерті, який несе у собі нищення як навколишнього світу, так і людини: жовтими є сухі бур'яни та трава на вулицях напівмертвого села, мертві тіла людей, що загинули від голоду.

В. Барка змальовує явище голодомору як програму винищення українського народу тоталітарним режимом на прикладі родини Катранників і багатьох інших родин. З розповідей очевидців, які зустрічаються на шляху пошуку хліба Катранниками та баченого ними, постають картини

спустошених сіл, викорінення справжніх хліборобів, навмисного створення продовольчої проблеми, жорстокість розправ із голодуючими, жахи людоїдства доведених до божевілля людей.

Об'єктом авторської уваги є вимітання хліба «до останньої зернини», привласнення всього їстівного активістами. Митець показує, як звезене зерно змішується, гниє на купах, а невивезене і майже не сховане від людських очей збройно охороняється, ніби навмисне дражнячи страждаючих.

У романі В. Барка порушує і вирішує цілу низку важливих проблем, головною з яких є проблема хліба, яка в романі є наскрізна і всебічно розкрита всім ходом розвитку сюжету, групуванням персонажів, показом внутрішнього світу героїв.

Повість О. Мак «Каміння під косою» визнано «найкращим твором для молоді з голодоморської тематики». Ця книга вперше вийшла друком у Канаді (1973 рік) з нагоди 40-ліття голодомору в Україні. Твір має посвяту «Пам'яті безіменних мільйонів мучеників у сорокову річницю голодної трагедії на Україні присвячую». Трагічні події голокосту 1932 – 1933 років на Україні є тим стилетворчим чинником, який формує художню структуру твору. Занурюючись у страшні реалії голодомору, О. Мак осмислила проблему антигуманної сутності всієї тоталітарної системи, що породжує подібні явища, фальшивість проголошуваних нею гасел соціальної рівності, вселюдського братерства, щастя для всіх. Саркастично звучить характеристика тогочасного буття з уст шкільного сторожа Савченка: «Не життя, а просто рай, хоч лягай і помирай».

Викривальний пафос повісті звучить у правдивій констатації – столиця Радянської України (Харків) «тхнула трупом». Сюжетно означений апокаліпсис конкретизується через відтворення голодних мук жителів села через ретроспективу Андрійка, славного представника козацького роду, його односельців, які намагаються знайти порятунок, вирушаючи на заробітки на Донеччину; «вставні історії» голодуючих у місті, їхні поневіряння, муки, передсмертні агонії.

Персонажі твору виступають не пасивними спостерігачами подій, що відбуваються, а безпосередньо їх активними учасниками. В образах Андрія Півдола та Лідії Сергіївни Чернявської відтворено кращі риси менталітету української нації, які визначили зміст її буття та призначення. Це одвічна хліборобська працьовитість, людська честь, козацьке волелюбство, мужність, християнська мораль, шляхетність і національна гідність.

Отже, твір Ольги Мак – неперевершене явище художнього генія, літературний документ про безпрецедентне лихо в історії людства – етноцид.

Таким чином, українські письменники голодомор 1932 – 1933 років осмислюють як геноцид проти українського народу, національну катастрофу. У найкращих зразках українського письменства розкрито головні причини голодомору:

- трагічні наслідки панування тоталітарного радянського режиму;
- патологічне бажання Сталіна запровадити систему необмеженої особистої влади;
- масові репресії, тюрми, спецпоселення;
- свавілля партійно-радянської номенклатури та командно-військового складу;
- повстанський рух та опір проти насильницької колективізації;
- нереальні плани хлібозаготівель;
- партійна чистка.

Українські письменники стали тими літописцями, які через художнє слово першими осмислили голодомор, відкрили українському народові і світові правду про геноцид 1932 – 1933 років. Занурюючись у страшні реалії голодомору, письменники порушили, перш за все, проблеми розвінчання радянського суспільства, антигуманної сутності всієї тоталітарної системи, що породжує подібні явища, фальшивості проголошуваних нею гасел соціальної рівності, вселюдського братерства, щастя для всіх.

Висновки до розділу 1

Концепт – сучасний термін багатьох гуманітарних наук: мовознавства, літературознавства, культурології, філософії, психології; міжгалузеве поняття, яке тісно пов'язане з різними теоретико-прикладними дисциплінами.

Аналіз наукової літератури, довідникових джерел показує різнополярність варіацій тлумачення дефініції «концепт». Науковці трактують дане поняття по-різному, актуалізуючи в ньому когнітивний, культурологічний, інтегративний аспекти. В різні періоди розвитку філософської думки її представники теж різнополярно потрактовували семантику даного слова, аналізуючи історичні досягнення і сучасний досвід.

Важливий внесок у розроблення класифікації концептів уніс С.Аскольдов-Алексеев, який виокремив пізнавальний і художній концепт, що є важливо для нашої наукової розвідки. Узагальнюючи наукові напрацювання, робимо висновок, що концепт – це ментальне утворення свідомості письменника, що реалізує своє змістове значення в семантико-асоціативному контексті літературного твору.

У ході дослідження довели, що в історії України Голодомор 1932 – 1933 років – одна із найбільших катастроф людства, що розпочалася відразу після закінчення громадянської війни внаслідок вдало продуманої політики більшовицької влади. Опрацювавши підручники і навчальні посібники з історії України, окреслили зміст слова «голодомор», виокремили причини і передумови голодомору, навели кількісну статистику його жертв.

В українській літературі ХХ – ХХІ століть з'явилися різножанрові твори, присвячені даній темі. З-поміж основних мотивів звернення митців до даної тематики – це потреба актуалізації історичної пам'яті, прагнення пізнати історичну правду поза будь-якими ідеологічними нашаруваннями, відновити зруйнований зв'язок між поколіннями, берегти пам'ять про минуле як запоруку життя майбутнього.

Проаналізували твори письменників української літератури, які присвятили художні набутки темі голодомору: поема Н.Баклай «Лубни», поема Ю.Клена «Прокляті роки», роман Ю.Бедзика «Гіпсова лялька», повість О.Мак «Каміння під косою», роман М.Мельника «У диких заростях малини», В.Рабенчука «Тінь перста вказівного» та інші.

РОЗДІЛ II. ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Літературне відображення трагедії голодомору в поемі-спогаді Володимира Шурапова «Як нам болить за тебе, Україно»

Голодомор 1932 – 1933 років – одна з найтрагічніших сторінок в історії України. Улаштований він був більшовицькою владою з метою приборкати непокірне українське селянство, яке не мало жодного бажання записуватись до колгоспів, а отже, віддавати туди свої засоби до існування: землю, худобу, плуги, борони, сіялки, віялки та інший сільськогосподарський реманент. Офіційно вважається, що в Україні тоді від голодної смерті загинуло від 4 до 10 мільйонів людей: чоловіків, жінок, дітей. Це був справжній геноцид українського народу. А тому цілком зрозуміло, що комуністи всіляко хотіли приховати свої злочини від наступних поколінь. У Радянському Союзі було заборонено до вжитку саме слово «голод» у контексті згаданих подій. Якесь уявлення про Голодомор тоді можна було отримати хіба що зі скупих розповідей старших людей, які самі були свідками цих жахів і по великому секрету інколи ділилися спогадами з представниками молодших поколінь.

Значно більшого розголосу тема Голодомору набула наприкінці 80-х років минулого ХХ століття, а надто після проголошення незалежної Української держави, коли нарешті перестали діяти будь-які обмеження на правдиве висвітлення історичного минулого, у тому числі й на події, пов'язані з цим геноцидом. Саме тоді дослідники нарешті отримали змогу записати й опублікувати свідчення ще живих очевидців Голодомору.

Заслуговує на увагу передусім книга спогадів «Столиця відчаю. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині вустах очевидців. Свідчення, коментарі», що вийшла друком 2006 року в Харкові. І це досить символічно, оскільки Харків у ті трагічні роки був столицею радянської України. Варто згадати і про те, що тодішня Харківська область була значно більшою. Адже до неї входили теперішні Харківська, Полтавська й Сумська. На її території

мешкала п'ята частина всього населення Української Соціалістичної Радянської Республіки (саме такою тоді була повна офіційна назва нашої країни). Скорочено – УСРР. Цілком зрозуміло, що до столичної області, яка вважалася етalonною, була прикута найбільша увага партійно-радянського керівництва. Притому не тільки українського, а й союзного. Останнього навіть більше, оскільки кремлівська влада за будь-яку ціну прагнула зламати дух до спротиву волелюбного українського народу. А відтак саме на теренах Харківщини трагедія, пов'язана з Голодомором, досягла найбільших масштабів. На думку дослідників, мешканці тодішньої столичної області заплатили за страшний більшовицький експеримент двома мільйонами своїх життів¹.

Ось що, наприклад, згадує мешканець села Жигайлівки Тростянецького району Сумської (колишньої Харківської) області Сергій Васильович Левченко, який тоді був учнем 7-го класу: «Число покійників зростало, і їх перестали тягнути на кладовище: хто де вмер, там і лишався лежати. Трупів валялися по вулицях, у дворах, у приміщеннях. Поширилося трупоїдство. <...> У селі з'їли буквально всіх кішок, собак, пташок, мишей. У травні їли лободу, листя липи. <...> Село було приречене на вимирання, адже сільрада мала вказівку нікого з території не випускати, ніяких довідок не давати»[92, с.22].

Утім, пори страшенні труднощі, деякі селяни все ж таки якось діставалися до міст. Але й там вони зазвичай були приречені на голодну смерть. Це було зумовлено передусім тим, що мешканці сіл ніде не могли влаштуватися на роботу, аби знайти хоч якийсь засіб для існування, оскільки про це вчасно «попідкувався» більшовицький уряд: 27 грудня 1932 року у Радянському Союзі був уведений інститут прописки й запроваджена паспортна система. Притому селянам паспорти видавати не передбачалося. А без них, а тим більше без прописки у місті їх не приймали на роботу. Таким чином, українське селянство більшовицька влада, по суті, загнала у

своєрідний капкан, вихід із якого був, як правило, лише на цвинтар. Цікаві свідчення про цю трагедію залишили працівники іноземних дипломатичних служб, які розміщалися у Харкові і які навряд чи можна звинуватити в необ'єктивності. Із «Офіційних донесень консула Італії у Харкові Сержіо Граденіго італійському посольству в Москві для інформування Міністерства закордонних справ Італії про голод в Україні»: «Уранці 21-го (мається на увазі 21 травня 1933 р. – Ю. Л.) на базарі мертвих склали на купи в лахмітті і людських екскрементах уздовж огорожі біля річки. Спочатку там було 30 трупів. Уранці 23-го їх було вже 51. Дитина ссала груди мертвої матері із обличчям сірого кольору. Люди казали: «Це тільки квіточки соціалістичної весни»[92].

Тема Голодомору не є новою і в художній літературі. Одним із перших її порушив письменник-емігрант Улас Самчук. Його роман-хроніка «Марія» вийшов друком ще у 1934 році у Львові, тобто за кордоном, оскільки Галичина в ту добу входила до складу Польщі. У центрі уваги твору пересічна українська жінка з розповсюдженням у світі ім'ям Марія, яке досить символічне, оскільки його носіями була низка біблійних жіночих персонажів, у тому числі Матір Божа. Автор висвітлює вельми непростий, але чесний життєвий шлях своєї героїні упродовж всього її земного буття – від народження до смерті під час Голодомору. Смерть Марії, як і загибель мільйонів інших українських селян у ті часи, по своїй суті була насильницькою, оскільки викликана голодом, який навмисно спричинила радянська влада, силоміць відібравши у чесних сільських трудівників усю вирощену ними сільськогосподарську продукцію. Ясна річ, що такий правдивий твір про злочини більшовиків не міг бути надрукованим у Радянському Союзі. Масовий український читач зміг познайомитися з «Марією» лише у 1991 році, коли її опублікували нарешті в Києві – столиці незалежної України.

Також за кордоном, у Німеччині, вперше побачила світ у 1943 році й п'єса Сергія Кокота-Ледянського «Тисяча дев'ятсот тридцять третій рік», а

повість Василя Барки «Жовтий князь» була оприлюднена в 1963 році у Сполучених Штатах Америки. І це зрозуміло, позаяк у колишньому Радянському Союзі про цю трагедію заборонено було згадувати не тільки в публічному просторі, а навіть у побуті. Відтак вона всіляко замовчувалась, а тих, хто наважувався про це згадувати, жорстоко переслідували.

Серед низки сучасних художніх творів на цю тему варто виділити повість Євгена Гуцала «Голодомор» (1990), п'єсу-дилогію Олексія Чугуя «Червоний смерч» (2001), поему Володимира Шурапова «Як нам болить за тебе, Україно...» (2008) тощо.

Український поет, прозаїк, перекладач, публіцист, театрознавець Володимир Шурапов постать багатогранно обдарована, член Національної спілки театральних діячів України, НСЖ України, ліги композиторів. Його творча діяльність високо поцінована – лауреат обласної краєзнавчої премії ім. В. Я. Ястребова (2003), лауреат премії НСТД України в галузі театрознавства і театральної критики (2008), премії ім. В. Винниченка (2009).

Народився Володимир Петрович Шурапов 3 жовтня 1928 року у м. Зінов'євську (нинішній Кропивницький). Вищу освіту отримав в Одеському державному університеті імені І. І. Мечникова. За своє життя поет змінив багато професій: військовий, шахтар, робітник, гірник, вантажник, редактор, помічник голови Кіровоградської обласної ради (1962 – 1991 рр.). Особливу роль у його літературній біографії займає драматургія, розвиток театру і функціонування «театру корифеїв».

Шурапов – автор понад 150 пісень і романсів, багатьох мистецтвознавчих, історичних, краєзнавчих праць, художніх творів: «Мої лелеки» (1992), «Ніч над Інгулом» (1993), «Гавроші із Балашівки» (1995), «Симфонія душі» (1997), «Кіровоград, обласний український музично-драматичний театр ім. М.Л.Кропивницького» (1998, 1999), «Театру Марка Кропивницького – 120» (2002), «Про що мовчить сцена» (2002), «Єлисаветградський Сусанін», «Земний уклін тобі, солдате...» (у співавторстві з Р.Федосеєвою, 2003 - 2005), «Синьйор Монтеккі» (2003),

«Благословенний рік Мельпомени або Знак долі» (2004), «Ти за мене, любове, молись» (2005), «Роздуми над прірвою життя» (2006), «П'янящий зов» (2006), «Як нам болить за тебе, Україно...» (2008), «Одкровення» (2009), «Вітер ностальгії» (2009). Митець зібрав матеріал і написав понад 30 статей про народних і заслужених артистів театру ім. Марка Кропивницького до Енциклопедії Сучасної України. У 2004 році була надрукована книга «Театр Марка Кропивницького: минуле і сучасне» про життя і драматургічну діяльність одного із найвідоміших корифеїв українського театру Марка Кропивницького.

Одним із найвідоміших творів Шурапова є поема «Як нам болить за тебе, Україно...» (2008). Автор визначає її жанр як поему-спогад. Її основним композиційним принципом є спогади про минулі події. Пам'ять виступає центральним смисловим компонентом поеми, в якій через долю ліричного героя (оповідача) показано долю цілого покоління.

Тема твору – зображення трагічних сторінок життя українського народу 1932 – 1933 років. Ідея – засудження політики більшовицького уряду, викриття жорстокості, байдужості, аморальності керівної верхівки, співчуття до простого українського народу.

Поет розпочинає свій твір з інтродукції (короткого вступу до літературного твору), в якій говорить про сімдесят п'ять років майже повного мовчання про страшне лихо, яке пережив український народ – Голод 1932 – 1933 років. Використовуючи засоби художнього увиразнення він називає ці роки «беззубим мовчанням», «затемненим шляхом», «історією в кайданах», «безпам'ятства уроком», «історією плітьми», говорить про спеціальне замовчування владою відомостей про трагедію, переплутування або завуальювання реальних фактів:

Сімдесят п'ять – спотворення ідей.

Сімдесят п'ять – облуди злісна мить.

Сімдесят п'ять – приниження людей.

Сімдесят п'ять – архіви не відкриті [111, с.5].

Автор ставить важливе питання сучасникам: «Що ж нам тепер робить»? І бачить лише один вихід – піти до церкви, запалити свічку, помолитися, пом'янути душі всіх загиблих, і сподіватися, що

Господь простить наші гріхи.

А пригадавши час страшного мору,

З благословенням на усі віки

Освятить пам'ятник Голодомору [111, с.6].

Композиція твору складна і оригінальна водночас – близько двадцяти есеїв – спогадів окремих пересічних людей про страшні події Голодомору. Про це автор зазначає:

По селах ми збираєм голос свідків –

У пам'ятний 2008 рік.

Щось скаже дід? А що додасть сусідка,

В якій теж архіповажний вік [111, с.7].

Спогади, покладені в основу твору, були записані з уст людей (матері, тіток, дідів), які пережили цю трагедію, стали свідками страшних історичних подій, зберегли згадки про те, що від голоду потерпала кожна родина, незалежно від національності та походження:

А серед них були і молдаванин,

Болгарин, грек, і німець, і тунгус,

Єврей, і білоус, і росіянин,

Хто в українську землю родом вгруз [111, с. 8].

Першим оповідачем був дід Кобза, старий чоловік, який пережив трагічні події історії українського народу. Ці згадки викликали у нього душевні та фізичні сум'яття, при кожному слові напинались жили, а в грудях «клекотіло і шкварчало».

Його розповідь – це сповідь серця і душі; він говорив поважно, стримано, спроквола, ледь стримуючи сльози. Дід розповів про трагічну історію своєї родини, яку жорстоко покарали за три колоски зерна, що, очевидно, випадково примерзли до заржавілої батькової сокири. А це згідно з постановою Центрального виконавчого комітету Комуністичної партії та Ради народних комісарів Радянського Союзу від 7 серпня 1932 року «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій за зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» був дуже серйозний злочин, більший навіть за навмисне вбивство людини. У народі цю постанову прозвали законом про три (п'ять) колосків. За цим «документом» людину (у тому числі підлітка) могли засудити до великого терміну ув'язнення чи й смертної кари. Так було і у випадку діда Кобзи.

Батька оповідача за три злощасні колоски й за те, що у віршах картав чинну владу, відіслали до Сибіру, а матір закатували до смерті. Реалістичний опис фізичних знущань над батьками слугує правдивим доказом жорстокості чекістів. Окрім того, у родини конфіскували чи не все майно, а головне, всі їстівні припаси, прирікши у такий спосіб на голодну смерть восьмеро малолітніх дітей, одне з яких було ще немовлям.

Забрали хліб, все збіжжя із комори,
 З хліва – корову, з сажу – порося,
 І жменю гречки, й реманент із двору,
 Із печі – геть пів скляночки вівса! [111, с.11]

– підсумовує автор твору.

У своїй розповіді дід Кобза звертає увагу також на те, що влада жорстоко розправилася не тільки з їх родиною. Знищили й інших місцевих жителів, зруйнували село, яке було дуже красивим,

... славилось своїми ковалями,
 Козацькими чубами парубків,
 Красунями-дівчатами, садами
 І маркою високою підків [111, с.13].

Причина досить проста: селяни, мовляв, не хочуть здавати державі хліб. За це село оточили війська НКВС і воно «в кільці блокади вмерло» [111, с.14], оскільки у людей силоміць забирали всі продукти, а самим їм було заборонено покидати домівки.

Як зауважує А. Новиков, у цьому випадку «йдеться про застосування владою так званих чорних дощок, тобто списків, у які заносилися прізвища «закоренілих» неплатників податків», що є одним із «найяскравіших проявів (а, отже, і доказів) геноциду українського народу, оскільки подібна форма відвертої брутальної розправи над непокірним селянством застосовувалась лише в Україні та на Кубані – батьківщині нащадків славетних запорозьких козаків»[67, с.44-45].

Інша оповідачка – вчителька похилого віку, яка так само наголошує на тому, що в цю добу голодувала практично кожна родина. За її словами, тоді «скрізь на сніданок, на обід, вечерю» була здебільшого «з колодязя вода» [111, с.16], а відтак усюди панували страшенний розпач та горе. Згадує вона й про так звані «буксирні бригади», які виконуючи злочинні накази більшовицької влади, забирали в людей усі продукти. Притому самі зазвичай ні в чому собі не відмовляли: «пиячили, як свині, бісились, жирували бугаї» [111, с.16].

Не менш важливим свідком тогочасної трагедії була й інша героїня поеми – баба Марфа, яку тодішня влада зарахувала до когорти так званих

куркулів, а, отже, своїх ворогів. Хоча насправді все її «багатство» складалося всього-на-всього з корівки, поросятка та курей, тобто живності, яка зазвичай була в кожному селянському дворі, у тому числі й незаможному. А ще жінка мала «криваві мозолі», що є свідченням того, що свої міфічні статки вона нажила тяжкою фізичною працею.

Баба Марфа з жахом згадувала, як продзагонівці «глумилися над людом» (морили холодом у криницях, кидали роздягненими в ополонку), аби вивідати, де вони заховали від новітніх хазяїв життя свої злиденні харчові припаси, а, знайшовши, вигрібали все до останньої зернинки, «навіть посівне» [111, с.18].

Оповідачка із страшенним болем описує, як люди, попри все, намагалися вижити, як із останніх сил боролися за життя: їли жаб, «листя з дерев, полову, ховрахів», не говорячи вже про кішок та собак:

Ми їли жаб і гудину з дворів,
Листя з дерев, полову, ховрахів,
Котів, собак, і коней, і корів,
Мерзлу картоплю, потрух буряків [111, с.18].

Водночас ненажерлива більшовицька влада не могла дати ладу відібраному у селян збіжжю, яке гнило у вагонах. Більше того, вони висипали те гниле зерно на залізничні колії, а напівбожевільні від пекучого голоду люди їли непотріб і, звичайно, труїлися й «мерли від страшного болю» [111, с.18].

Оповідачка баба Варвара зі сльозами на очах розповідала про часті випадки канібалізму, коли «продавали м'ясо на базарі злим голодом заморених людей» [111, с.19]. Люди, знесилені від голоду незрідка божеволіли, а тому вдавалися до канібалізму. За її словами, в одному селі жінка «убила й з'їла донечку свою [111, с.20].

Варто звернути увагу в поемі-спогаді Шурапова й на образ колишнього «морячка», якого більшовицька партія, як і десятки тисяч інших таких же «сіроштанників», відправила на початку 30-х років ХХ століття проводити колективізацію й так зване розкуркулення селян. Це були особливо довірені особи, які представляли на місцях радянську владу – працювали головами й секретярами сільрад, очолювали колгоспи і, на відміну від односельців, практично не знали що таке голод. Автор не виявляє до цього свого героя жодної симпатії, оскільки саме такі «морячки» й приводили в життя злочинні рішення тодішньої влади щодо знедоленого українського народу. Утім, навіть цей «вірний солдат комуністичної партії» пригадує, що люди і в ці непрості часи не втрачали оптимізму, співали свої «саркастично в'їдливі і злі» частівки, в яких висміювали комуністів, колгоспи, Сталіна й Росію, де тільки могли: і в коморах, і на сінокосах, і на току. І «були вони, як черги з автомата»:

Нема хліба, нема сала
 Все комунія забрала
 Ні корови, ні свині –
 Тільки Сталін на стіні [111, с. 24].

Такі твори дуже швидко розповсюджувалися, звучали і в містах, і в містечках, і в селах. Вони були зброєю у руках простих людей, «ці ластівочки-бійці, наче серпик у руці» [111, с. 25].

Не можна не згадати й спогади іншого героя, «онука», який, ставши журналістом, захопився вивченням цієї трагічної сторінки в історії українського народу. Він, зокрема, розповідає, як, не втримавши жахіття голоду, його дід Нестор «з'їв собаку і від того помер», а бабця Пісна пішла на став і втопилася. Не менш трагічна доля й тітки Дусі, яка збожеволівши від голоду, «діточок своїх убила та в діжку з хріном засолила і потай від людей без хліба з'їла» [111, с. 29]. Схожі історії й інших жителів села. Так, Хромко

Іван втопився у криниці, а вродлива Груня повісилася «в трухлявій клуні» [111, с. 29].

Поет акцентує на тому, що це була загальноукраїнська біда: від голоду вимирали й назавжди зникали з мапи цілі села. Утім, за його словами, трагедія українського народу розпочалася набагато раніше. Саме на цьому наголошує інший оповідач, дід Федір, який був досить заможним селянином, проте під час більшовицького свавілля змушений був покинути рідне село. Під час Голодомору йому вдалося втекти до міста, де він улаштувався працювати офіціантом в одному з ресторанів. Прикметно, що цей герой Шурапова вдається до невеличкого історичного екскурсу. На його думку, пам'ять українського народу почали «витравляти» ще за часів царату – Петра і Катерини. Адже вже тоді заборонялись українська пісня, національні вистави, книговидання.

Водночас українцям було ким і чим пишатися. Серед визначних національних постатей, яких згадує, дід Федір, Богдан Хмельницький, Іван Сірко, Іван Мазепа, Пилип Орлик, Іван Котляревський, Тарас Шевченко, Марко Кропивницький, Марія Заньковецька, Іван Франко, які кожен, як міг, рятував народ від біди. Досить красномовним є й висновок діда Федора:

У царським кодлі, в стані комуністів
Ми повсякчас були лише «хохли».
Під пильним оком влад, енкаведистів
Розквітнути і справді не могли [111, с. 32].

Одним із останніх оповідачів є Кобзар, який так само пригадав трагічні події 1932 – 1933 років. Він, зокрема, наголошує на тому, що люди працювали, засівали поля, але й гадки не мали, що весь урожай буде вивезено, а селяни потерпатимуть від страшених мук голоду. Мандрівний співак згадує, що в ту добу практично у кожному селі розміщались

спецзагони, які контролювали, щоб ніхто не втік із села. Всі спроби залишити рідні місця проживання для селян, як правило, закінчувалися трагічно:

Ніхто не обійшов ті спецкордони
 І падав на стежинах, на полях.
 Де попідтинню, де й на півдорозі.
 В піску, в болоті – мертві земляки.
 У лісі, в полі, вдома на підлозі –
 Там, де спинилось серце на... віки [111, с.35].

Постскриптом автора виражає його громадянську позицію. Шурапов наголошує на тому, що людська пам'ять усе пригадує, а церковні дзвони змушують українців здригатися, уявляючи те, що довелося пережити співгромадянам у 1932 – 1933 роках. Автор у поетичній формі висловлює думку про кращу долю країни:

Ясної тобі долі, Україно!
 Великих перемог у чесних битвах [111, с.38].

У «Післямові» Володимир Шурапов, використовуючи «Молитву» Катерини Мотрич, звертається до свідомості українського народу, просить його завжди пам'ятати про ці трагічні сторінки історії, не забувати тих, хто загинув голодною смертю, кожного разу запалювати свічку пам'яті. Надзвичайно емоційними є фрази «Молитви»: «Прости, народе Божий! Прости цю прокляту землю, цей милий рай, на якому оселився диявол. Усіх нас грішних прости, що мовчали, за упокій твій молебнів не справляли, поминальних свічок не світили, обідів за тебе не робили» [111, с.46].

Поема Володимира Шурапова «Як нам болить за тебе, Україно» є яскравим літературним відображенням Голодомору 1932 – 1933 років. Майстерно використовуючи влучні художні засоби, автор описує трагічні

сторінки національної історії, які багато десятиліть більшовицька влада всіляко намагалася витравити з народної пам'яті.

2.2. Тема голодомору в п'єсі-диалогії Олекси Чугуя «Червоний смерч»

Вельми талановито відображує трагічні сторінки української історії, пов'язані з двома голодоморами на початку ХХ ст. і харківський драматург Олекса Чугуй. Олексій Прокопович Чугуй – автор понад 100 наукових і науково-публіцистичних розвідок, у тому числі монографії «Драматургічна майстерність І.Карпенка-Карого» і «Драматургічні елементи в ліриці Т.Г.Шевченка». Вищу освіту майбутній письменник здобув, навчаючись на українському відділенні філологічного факультету Харківського державного університету імені О. М.Горького (тепер – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна), свою трудову діяльність на початку 1960-х років розпочав учителем на Донеччині, а потім продовжив у місті Харкові, заочно навчаючись в аспірантурі. Після захисту кандидатської дисертації, присвяченої дослідженню драматургії Івана Тобілевича, молодий науковець тривалий час працював у Харківському державному університеті, обіймаючи посади доцента кафедри історії української літератури та заступника декана філологічного факультету [65, с. 65– 66].

Прикметно, що увесь цей час Чугуй чимало уваги приділяв художній творчості. Митець є, зокрема, автором близько 20 п'єс на різні теми – в основному присвячених відображенню трагічних сторінок української історії, життя видатних національних митців, різних аспектів сучасного письменникові буття тощо. Значне місце відводиться в них аморальності комуністичної верхівки («Вершина кохання», «Агонія дракона»), чорнобильської трагедії («Чорна троянда»), художніх портретів: Григорія Сковороди («Велике пророцтво»), Івана Котляревського («Степовий орел»), Василя Каразіна («Зрадлива доля»), Леся Курбаса («Кривава прем'єра»),

Олеся Гончара («Нескорений собор»), Володимира Івасюка («Червона рута»), Олександра Мишуги («Солов'їна доля») тощо.

Одним із кращих творів драматурга є п'єса-диалогія «Червоний смерч» (2001). Він складається з двох частин – самостійних за змістом і структурою п'єс «Бенкет голодних» і «Весілля людодів». У першій частині описуються події, що мали місце на теренах України на початку 1920-х років, а у другій – через десять років потому.

Дія у п'єсі «Бенкет голодних» відбувається у двох місцях: селі Великі Сорочинці (батьківщина Миколи Гоголя) й кабінеті тодішнього зверхника Радянського Союзу Володимира Леніна. Уже на перших сторінках твору автор використовує образ-символ – сухе дерево, що стоїть посередині великого подвір'я біля сільради. Сухе дерево є, звичайно ж, символом лиха: голоду, смерті, спустошення, які запанували в Україні після захоплення її більшовицькою Росією. Усе це – наслідок «діяльності» організованих окупаційною владою продовольчих загонів, які залізною мітлою повимітали із селянських комор практично все збіжжя.

Вельми яскраво описує автор і сцену катування одним із більшовицьких посіпак – головою сільської ради Рябозадовим, його помічником Голопупенком та іншими його підручними – сільського вчителя з промовистим прізвищем Січовенко, священника й лікарку. Провина Січовенка у представників нової влади не викликає жодних сумнівів, оскільки він під проводом Симона Петлюри боронив Україну від російських загарбників. До того ж Сава керівник повстанців. Відтак цілком зрозуміло, що його життя в очах більшовицьких нелюдів практично нічого не вартує. Але перед тим, як його розстріляти, вони вимагають, аби вчитель зізнався, де він начебто заховав своє зерно або принаймні виказав, де заховали збіжжя його односельці, хоча й так зрозуміло, що у людей уже не залишилось практично нічого: не тільки зерна, а й картоплі, буряків, капусти тощо.

Священник завинив перед новою владою вже самим фактом того, що церкву вони оголосили поза законом. А відтак для представників радянської

влади ворогами є й самі служителі культу. Проте перед тим, як розстріляти священника, його кати воліють дізнатися, де він начебто заховав церковні цінності, пори те, що вони самі ж задовго до цього вже пограбували Божу обитель.

Отже, жорстокість владарів проявляється ще й в тому, що перед стратою своїх опонентів, вони намагаються їх іще раз пограбувати, вимагаючи інформації про приховане збіжжя чи коштовності. Наприклад, у діалозі між Січовенком і Рябозадовим:

Рябозадов (б'є кулаком по обличчю). Оце тобі червоні! А оце бандити! От тепер ти можеш уникнути смерті, лише назвавши того, хто ховає хліб, коли сам не маєш. Ну?! Називай, якщо хочеш жити!

Січовенко. Ні в кого не тільки хліба, а й картоплини не знайдете, бо ви всіх пограбували до зернинки.

Рябозадов. Тоді здихай, собако! Скинути в Вовчий яр! Головою вниз![108, с. 5].

Не надто церемониться Рябозадов й з учителькою, попри те, що з неї новій владі взагалі нема чого взяти. Її живою скидають у яр з мерцями тільки за те, що вона, вірна клятві Гіппократа, насмілилася надати медичну допомогу повстанцям – ворогам більшовицької влади.

Прикметно, що на цьому голова сільради та його підлеглі не зупиняються. Вони хочуть пограбувати ще й пересічних селян. І передусім тих, у кого, на їхню думку, є «чим пожитися» [108, с. 6]. Першим, до кого вони збираються навідатись, Степан Гаруля, оскільки його хата «вкрита залізом». Усе це відбувається під пісню продзагонівців:

Бери ложки, хапай миски, –
 Все, що можна взяти!
 Бери сіряк, хапай піджак, –
 Все вигрібай з хати! [108, с. 6]

Вельми яскраво змальовує Чугуй і образ так званого вождя світового пролетаріату Володимира Леніна. Зображуючи цього свого героя, автор використав як реалістичні риси (нагадує прототип), так і засоби гротеску. На спільність з реальною історичною особою вказує манера спілкування героя п'єси: короткі фрази наказового способу («повторюю!», «категорично заперечую!», «масовий і нищівний терор»), специфічна лексика («продовольча диктатура», «архінеподобство», «стріляти всіх без розбору й слідства») та інші мовні засоби.

У трагікомедії Чугуя Ленін опікується проблемою виконання у повному обсязі так званої продовольчої програми. Задля досягнення цієї мети він використовує різноманітні художні методи й засоби, утому числі вдаючись і до насильницьких дій: «...усіх будемо карати нещадно. Не зупиняючись перед розстрілом і повішенням...Масовий і нищівний терор...Суд повинен не усувати, а узаконювати терор...Стріляти всіх без розбору й слідства! За кожного повішеного видавати премію грошима або натурою! Ми повинні довести, що влада в наших руках» [108, с.7]. Ця цитата свідчить, з одного боку, про надзвичайну жорстокість очільника кремля, а з іншого – про його повний правовий нігілізм, який немає нічого спільного із законністю.

Таке жорстоке ставлення до знедоленого народу повністю відповідає ленінській меті – через масовий голод приборкати непокірливу Україну. «Адже українці, – впевнений він, – у сто разів небезпечніші, ніж білогвардійці, абсолютно несумісні з радянською владою, а отже, і з комунізмом» [108, с.11].

Будуючи діалоги відомих історичних постатей, драматург широко використовує у своїй творчості певні історичні факти, зокрема щодо штучної зміни етнографічного складу українського народу на користь центральної московської влади. Так, цілеспрямовано знищивши населення багатьох квітучих у минулому українських сіл, більшовики планують переселити туди більш лояльних до них росіян із Центральної Росії.

Передусім так званих добровольців, ласих на чуже майно. Свій брутальний план Ленін безсоромно обговорює з іншим катом українського народу – Йосипом Сталіним. Особливо їх непокоїть те, що попри щільні військові кордони, багатьом українським селянам удається все ж таки втекти від голодної смерті, чого, на думку цих душолюбів, не має бути за жодних обставин, оскільки українці їм заважають будувати світовий комунізм. Кремлівські кати марять, аби українці на своїй у минулому багатій на щедрі врожаї землі просто з'їли одне одного від голоду, що, на превеликий жаль, у ті нелегкі часи незрідка відбувалось відбувалося насправді. Більше того, у планах цих нелюдів, аби, власне, загинули не лише українці, а й сама Україна зникла з мапи Європи [108, с. 32 – 33].

Водночас сам «вождь світового пролетаріату» у цю голодну для мільйонів людей добу навіть і не думає обмежувати себе в їді. Драматург це досить вдало демонструє на прикладі телефонної розмови Леніна зі своєю дружиною. Під час цієї бесіди виявляється, наприклад, що кремлівському керманичеві найбільше подобається українське сало.

Це, поза сумнівом, досить удалий художній прийом письменника, який дозволяє показати читачам і глядачам справжнє обличчя головного більшовицького очільника.

Але на цьому автор діалогії не зупиняється. Йому важливо показати карикатурність більшовицького вождя, яка проявляється передусім у тому, що, вживаючи в їжу м'ясо скажених собак (таким чином українські більшовики виконували навіть для них непосильну «продовольчу програму»), Ленін і сам поступово стає собакою, оскільки гавкає уві сні. Щоправда, читачам і глядачам неважко дійти висновку, що собакою він, по суті, став набагато раніше, що могло бути спричинено його людожерською поведінкою.

Свого апогею ця начебто неймовірна і водночас комічна історія досягає у сцені за участі лікаря-астролога Ветеринаріуса (красномовною тут є вже саме прізвище згаданого героя: для собаки викликають не лікаря, а

ветеринара). Останній намагається переконати свого високопоставленого пацієнта у тому, що його собаче гавкання – це не хвороба, а, навпаки, начебто ознака його величі, оскільки, мовляв, схожі історії характерні для біографій багатьох відомих історичних постатей. «Прекрасно! Велично! Неповторно! – радісно вигукує Ветеринариус, – ...то є ознакою величі. Я вас вітаю, Володимире Іллічу!» [108, с. 9].

Не менш комічною є й сцена, коли цей герой Чугуя, закрившись у власному кабінеті, вилазить на стілець, що відіграє роль своєрідного постаменту, і починає імітувати різні варіанти власного пам'ятника. Особливого забарвлення цьому епізоду додає те, що при зміні кожної пози він виголошує відповідні лозунги, характерними для більшовицької риторики, які, звичайно ж, відомі мільйонам українців, особливо з числа тих, хто жив у добу Радянського Союзу. Серед цих лозунгів, зокрема, такі: «Хай живе комунізм!», «Смерть капіталізму!», «Хай живе світова революція!» [108, с. 22].

Продовжувачем політичної діяльності Леніна став його наступник – Йосип Сталін, який вперше з'являється у п'єсі «Бенкет голодних» як один із найближчих сподвижників колишнього так званого вождя світового пролетаріату. Прикметно, що Сталін уже тоді навіть не намагається приховати своїх диктаторських амбіцій: стати одноосібним очільником червоної імперії. Яскравий політичний портрет Сталіна, його людожерську політику щодо українського народу драматург більш детально висвітлює у другій частині твору – у п'єсі, що має назву «Весілля людоїдів», що присвячена трагічним подіям в Україні у 1932 – 1933 роки.

Тінь Леніна скрізь переслідує героя, навіть біля його робочого столу стоїть білосніжний бюст попередника, а маршову музику заглушують лозунги зі словами: «Хай живе продовжувач справи Леніна! Слава Сталіну! Хай живе комунізм» [108, с.38]. Найбільший страх наганяє на Сталіна поява алегоричного образу смерті, у фрази якої Чугуй вкладає реалістичний зміст. Вона, звертаючись до Сталіна, говорить про те, що «умирають не ті, що

збираються, а ті, що заслужили потрапити до моїх обіймів» [108, с.39]. Таким чином, митець говорить про те, що з часом усе стане на свої місце, а винні за численні смерті та фізичне знущання над українцями обов'язково будуть покараними.

Бажання бути одноосібним володарем настільки було великим у Сталіна, що він навіть порівнював себе із сумно відомим римським імператором Калігулою. Сталін, зокрема, наказав керівнику більшовицьких спецслужб Менжинському знищити абсолютно всі пам'ятники Леніна, аби вони не нагадували про політичну діяльність попередника, якого він тепер називає лисим ідіотом, а відтак не хоче, аби їх постійно порівнювали. Новому кремлівському диктатору більше до вподоби пісня, що лунає із репродуктора радіоприймача:

Сталіну – слава! Батькові – слава!

Слава безмежна і величава!

Сталіну – слава, зоряна, ясна!

Слава могутня, слава незгасна [108, с. 51].

Найбільше Сталін боїться того, що правда про страшні події в Україні розлетиться далеко за її межі. А тому він наказує своїм прибічникам ретельно контролювати інформацію, погрожуючи за непослух позбавленням життя.

Вельми вдалою художньою знахідкою драматурга є й та деталь, що один із персонажів діалогії – відповідальний за продовольче постачання населення – має прізвище Голод.

Методи й засоби, котрі використовує у своїй діяльності Сталін, скеровані на повне фізичне й моральне знищення українського народу. Адже його мета – проведення колективізації шляхом влаштування масового голодомору. У такий спосіб Сталін намагається реалізувати на практиці ще одну свою брутальну ідею – остаточно поневолити українців, змусити їх

стати на коліна. Це питання й стало предметом діалогу між ним і керівником таємних служб Менжинським. Останній доповідає своєму господарю, що з України прискореними темпами вивозяться всі продукти харчування: хліб, сало, м'ясо тощо. І це вже принесло, мовляв, бажані для більшовиків наслідки, оскільки на родючих землях більшості українських областей спостерігаються вже випадки людоїдства. Усе це, на думку Менжинського, свідчить про те, що основний ворог побудови соціалізму на теренах радянської імперії, тобто непокірне українське селянство, нарешті зломлений, а так звана українська проблема начебто вирішена раз і назавжди. Сталін, звичайно, задоволений, що Україну нарешті поставили на коліна і вона перестане «гратися у свою незалежність». Не вірячи в почуте, він перепитує: «Ви хочете сказати, що наступив великий історичний перелом?» На що Менжинський заповідливо відповідає, що цей перелом навіть більший, аніж знищення у свій час російськими царями волелюбної Запорізької Січі. «Після вашого голодомору, – акцентує він – в Україні вже ніхто не посміє навіть заїкатися про незалежність». І тут же не забуває підлабузницькі порівняти його з Леніним, який, мовляв, не зміг розв'язати таку масштабну задачу, оскільки це під силу тільки йому, Сталіну [108, с. 43].

Утім, в образах Леніна і Сталіна чимало спільного. Особливо яскраво це проявляється в їхній злочинній політиці, скерованій проти України. Обидва вони, зокрема, влаштували в Україні штучний голодомор і обидва намагалися приховати свої злочини від світової громадськості. Так, під час зустрічі з послом Італії Пучіні Ленін заперечує будь-яку інформацію про голод на території України: «Брехня! Чергова вигадка ворогів радянської влади. Завдяки застосуванню нашої, соціалістичної системи господарювання, ми не тільки не голодуємо, а й маємо додаткові запаси продовольчих товарів. А щоб ви не сумнівалися, пропоную вам закупити у нас, скільки захочете, найкращого зерна і масла...» [108, с.10].

Для замилювання очей іноземним дипломатам Ленін організовує поїздку італійської делегації на батьківщину Миколи Гоголя в село Великі Сорочинці. Наказ Леніна виконує голова надзвичайної комісії Фелікс Едмундович Держинський. Вождь дає Держинському декілька розпоряджень:

- вибрати найбагатше село в Миргородському районі;
- якщо такого села немає, його треба зробити.

Рябозадов, поїхавши до села Великі Сорочинці, викликає до себе місцевих жінок, яких то залякує, то, навпаки, обіцяє нагородити, якщо вони приготують національні страви у великій кількості. Урочиста й розкішна зустріч посла провалилася вщент, оскільки з'явилися місцеві жінки, напівбожевільні від голоду й горя. Вони проклинали владу, говорили про страшне горе, яке їх спіткало: «У мене ж десятеро діток! І всі лежать опухлі від голоду!», «Бодай ви дітей своїх поїли, як я поїла!», «Усе вимели. Навіть дохлих собак нам не залишили» [108, с.27]. Жінки називають бенкет, організований владою, «бенкетом серед трупів» [108, с.27].

Через десятиліття Сталін продовжив нищівну політику Леніна. Розпочавши насильницький процес колективізації, більшовики під його керівництвом задля досягнення своєї мети влаштували штучний голод, який супроводжувався непоодинокими випадками людоїдства. Притому свої злочини Сталін, як і його попередник, намагається приховати від світової громадськості. Задля цього Україну оточили потрійним кільцем військових і водночас, як і десять років тому, у селі Великі Сорочинці для італійської делегації влаштували окомилувальну виставу – справжнє українське весілля. «Треба створити ілюзію, – наголошує Сталін, – що в Україні не тільки немає голоду, а й бурхливо протікає життя. Народ працює, веселиться, співає пісні, танцює...Закохані одружуються, народжують дітей і тому подібне» [108, с. 44].

Основними виконавцями цієї трагікомедії, як і на початку 1920-х років є місцеві більшовики на чолі з головою сільської ради, які намагаються присікати будь-які розмови про голод.

Особливу увагу драматург звертає на те, що обидва вожді задля досягнення своєї мети не гербують жодними методами, але при цьому поступово втрачають людську подобу. У Сталіна навіть проявляються ознаки справжнього людоджера. Спочатку він з'їв цукровий бюст свого попередника, а потім йому вже захотілось чогось більшого. Так, він розповідає астрологу, що йому «хочеться з'їсти шматок сирого людського м'яса» [108, с. 53]. У фіналі твору генсек виконує танець людодів і, перебуваючи у напівбожевільному стані, хоче з'їсти ватажка повстанців Саву Січовенка.

Божевілля кремлівського керманіча виростає у п'єсі до неймовірних розмірів. Це, звичайно, метафора, але вона відображує справжні історичні реалії, які мали місце в Україні на початку 1930-х років. Чугуй, підводить до думки, що Сталін готовий, по суті, зжертви увесь український народ. Здійснити свої наміри він планує за допомогою голоду. Притому двох голодоморів йому вже замало. «Тоді організувати третій голодомор! Четвертий! П'ятий! Поки не здохне останній українець на цій землі...» [108, с. 66], – кричить в істеричі генсек.

Цілком виправданим є й порівняння Сталіна з іншим диктатором, відомим своєю людоджерською політикою, – керівником нацистської Німеччини Адольфом Гітлером, який так само планував установити на земній кулі так званий новий порядок, що, як відомо, є неспростовним історичним фактом. Адже відомо, що напередодні німецько-радянської війни Радянський Союз всіляко сприяв нацистській Німеччині у її прагненні підкорити низку європейських країн, всіляко підтримував її поставками продовольства й цінних корисних копалин. Це, очевидно, стало можливим тому, що Сталін бачив у Гітлері свого спільника чи навіть вимушеного помічника, оскільки тільки нацистському фюреру, мовляв, під силу було

влаштувати світову бойню, якою могли б скористатися для досягнення своєї мети на шляху до світового панування радянські більшовики. Усе це досить талановито зміг відобразити у своїй п'єсі Олексій Чугуй.

Справжнісінькими аморальними потворами змальовує драматург і місцеве більшовицьке керівництво, яке не тільки бездумно виконує злочинні накази Кремля, а незрідка проявляє у цьому власну ініціативу. Таким є передусім голова сільради Рябозадов, основним завданням якого є виконання так званої продовольчої програми. Проте відбирає він разом зі своїми підручними у селян не лише продукти, а й одяг, посуд та різноманітні коштовні речі. Притому частину кофіскату голова сільради залишає для власних потреб, аби маніпулювати ним перед знесиленими від голоду й крайнього зубожіння селянами.

Задля змалювання більш повного образу свого героя Чугуй висвітлює деякі темні сторінки його біографії, наголошуючи, що він зовсім не той за кого себе видає, що насправді він не стійкий більшовик зі стажем, а «місцевий злодій-конокрад, який утік у місто, а потім пристав до ста тисяч більшовицьких розбійників, що налетіли, як голодні звірі, грабувати Україну» [108, с. 59].

Також автор звертає увагу на те, що цей його герой не лише декласований, а й денаціоналізований елемент – людина, яка, по суті, відреклася від свого народу. Демонструє він це на прикладі того, що голова сільради перекроїв своє українське прізвище Рябозад на російське Рябозадов.

Навряд чи привабливіший і образ вірного помічника голови сільради місцевого компартійного ватажка Голопупенка, попри те, що про його минуле майже нічого невідомо. Це людина, яка так само зрадила свій народ. Належачи до найбільш виважених верств населення (про це красномовно свідчить його прізвище), Голопупенко сліпо виконує будь-які злочинні розпорядження Рябозадова та інших більшовицьких керівників, скерованих проти таких же, як і він, незаможних селян.

Не можна не згадати і єдиний головний жіночий персонаж у діалогії Олекси Чугуя коханку Рябозадова Кіру, яка є очільницю місцевого комсомольського осередку. Зі змісту твору цілком зрозуміло, що це вкрай аморальна, хитра, жорстока й підступна особа. Вона бере активну участь у так званому розкуркуленні односельців (у тому числі власних батьків) і при цьому безсоромно привласнює їхні особисті речі. Автор приводить її долю до логічного завершення. Опинившись у стані справжніх людоджерів і остаточно трансформувавшись у таку ж потвору, вона стає нареченою їхнього очільника, що має вельми красномовне прізвище Вовк. В уста цього алегоричного образу Чугуй вкладає широкий зміст, його слова – це вирок тим, хто свідомо впроваджував колективізацію на Україні і забирав продукти харчування у населення: «Ми – людодіди. Але не зі своєї волі. А з твоєї та таких, як ти. Це ви організували голодомор. Ви вивезли з наших сіл увесь урожай. Вимели все до зернинки. Ви поскидали нас напівживими у могилу. Це ви зробили нас людодідами. Отже, справжніми людодідами є ви...» [108, с.59].

Чи не єдиним позитивним персонажем у діалогії є згаданий уже раніше Сава Січовенко, якого Рябозадов і Голопупенко мали намір позбавити життя. Ця сильна духом людина волею долі вижила передусім за для того, аби відомстити більшовицьким катам «за все, що вони накоїли». Це він зі своїми товаришами споряджає до Москви ешелон зі скелетами померлих від голоду людей, аби Сталін на власні очі пересвідчився, яких масштабів досягнув голод в Україні.

У своїй п'єсі-діалогії «Червоний смерч» Олекса Чугуй правдиво і талановито відобразив чи не найтрагічніші сторінки в історії України на початку 1920-х і 1930-х років. Пов'язані ці події з голодоморами на родючій українській землі, які цілеспрямовано влаштувала злочинна комуністична влада. Цінність діалогії передусім у тому, що вона сприяє збереженню історичної пам'яті, вихованню в українців національної свідомості.

2.3. Реалістичне зображення трагічних сторінок історії України в повісті Є.Гуцала «Голодомор»

Євген Гуцало – талановитий український письменник-шістдесятник, поет, прозаїк і публіцист, який одним із перших порушив замовчувану в радянському суспільстві тему голоду 1932 – 1933 років.

Повість «Голодомор», надрукована у 1990 році, розповідає про страшні й трагічні сторінки в історії України, реалістично відображує жахливі картини зuboжіння українського селянства, подає натуралістичні картини масової загибелі українського населення.

Тема твору – зображення трагізму життя українського народу під час голодомору 1932 – 1933-х років.

Ідея – засудження винищувальної політики керівної верхівки країни; проведення думки про те, що це лихоліття ні в якому разі не повинно ніколи повторитися. Ідейно-тематичний зміст твору допомагають в повному обсязі розкрити ряд проблем: голод і його вплив на психіку людини; родинних стосунків; вартості людського життя; людоїдства; життя і смерті.

Твір не має чітко визначеної сюжетної лінії. Він являє собою нанизування трагічних подій з життя різних персонажів, які є мешканцями одного села. Кожен з героїв виконує певну функцію (головну чи епізодичну), відведена автором з метою повного розкриття авторського задуму. Є.Гуцало навмисне не конкретизує місця дії, таким чином указуючи на його типовість.

Автор прагнув проникнути в психологію українського суспільства крізь призму голоду як межової ситуації. З цією метою він вдало використав художні надбання письменників-екзистенціалістів, адже саме вони першими в історії літератури показали людину в «межові» («крайній», «граничній») ситуації – перед обличчям смерті, розкрити її відчуття та емоції.

Уже з першої сторінки твору безпомилково визначаємо час дії твору. Указують на це стислі, проте достатньо чітко історично марковані деталі. Зокрема, це зникнення одного дня сільського батюшки: «Ось сьогодні був, бачили його сусіди, а на ранок не стало, неначе вознісся на небо. І начебто

ніяка чорна машина по батюшку не приїжджала, й начебто ніхто нікуди не забирав батюшку» [14, с.4].

Автор не називає село, де відбуваються події. Він робить це свідомо, адже для нього важливими були не тільки соціально-історичні, політичні чинники голодомору, а й анатомія людської душі, втрата одними і збереження іншими духовних чеснот у цих драматичних обставинах.

Митець створює багатогранні образи знедолених, виснажених голодом, доведених до певних меж селян, які відрізняються між собою за віком, статтю, сімейним становищем, соціальним статусом. Основу сюжетної структури повісті складають трагічні долі окремих персонажів – Петра Музики, Гаркуші, тітки Юстини, Карпа Гнилокваса, Марка Груші, Галі, малого Юрка. Окремою групою персонажів постає сільська верхівка – голова колгоспу Матвій Шпитальник, голова сільради Кіндрат Яремний та їхні прислужники – активісти Василь Гнойовий і Микола Хашчуватий. Не даремно Є.Гуцало чітко розподіляє своїх персонажів на дві групи, адже представники кожної з них у найтяжчі часи голодомору роблять власний свідомий вибір. Сільські очільники та активісти не зраджують своїм «ідеям», прислужують системі, забезпечуючи собі впевненість у майбутньому та матеріальну забезпеченість. Деякі з них, використовуючи посадові повноваження, вдаються до розбою, грабунку і мародерства.

Початок повісті засвідчує те, що скрізь у селі розповсюджується зло, аморальність, безбожність. У церкві не проводиться служба, вночі невідомо куди було таємно забрано батюшку. На місці його хати залишилося пожарище, яке ніхто не намагався загасити. Знедолені місцеві жителі вдаються до грабунку найсвятішої будівлі на селі – церкви. Вони покрали все, «не тільки богів, а й усе церковне начиння», «повиносили геть усе, що можна було повиносити».

Кульмінаційним моментом даного епізоду є те, що селяни, не з'ясувавши, хто є насправді злодієм, з надзвичайною жорстокістю забивають на смерть хлопчину, за пазухою в якого була ікона Божої матері. Автор так

описує загибель невинної істоти: «купою непорушного, зжужманого ганчір'я, скоцюрбивши ноги, заюшений кров'ю, лежав на шляху чужий хлопчина. З вищиреними зубами, з висолопленим язиком, з видертим оком, він був страшним. Здався самою смертю» [14, с. 2]. Трагізм описаного епізоду посилюється використанням автором принципу контрасту в зображенні повного, остаточного занепаду селян у результаті згубної дії голоду, і недільним весняним днем із його світлом, життєствердними запахами, голосами природи, образом землі-годувальниці.

В основному письменник не подає детального опису зовнішності кожного із персонажів повісті. Натомість він створює узагальнені зовнішні характеристики селян, бо всі страждали однаково: «Ледве переступають ногами-колодами, та такими товстенними, що водою з них бризкає. І так само понапухали обличчя, а на набряклих обличчях – очі як позамерзли. Очі як позамерзли, ледь-ледь світяться туманом» [14, с.17]. Це описи дорослих селян. Не менш вражаючими є узагальнені описи дітей: «...На безкровних обличчях очі позападали, попровалувалися, й такі далекі та глибокі, що, здається, важким олив'яним болем своїм попропікають голови – й загубляться десь у порохняві чи в бур'янах, а порожні криваві очиці блиматимуть сліпим смертельним жахом, полохаючії не тільки живе, а й мертве» [14, с. 28].

Найбільш детально письменник описує стражденні поневіряння родини Павла Трохимовича Музики. Він, його дружина Марія та донька Галя потерпають від голоду. Щоб не померти з голоду, вони харчуються тим, що в звичайних, не екстремальних умовах, просто не є придатним для споживання: варять їжка з кропивою, готують печеню з горобців, смалять гадюк, варять шкіру з коня. Кожного дня родина Музики, як і інші сім'ї, боїться чергового приходу до їхньої хати місцевого керівництва в особі Василя Гнойового. Тому Павло кожного разу, лягаючи вночі спати, кладе собі під подушку сокиру, щоб при нагоді просто вбити суперника.

Галя, молода і красива дівчина, тяжко морально і фізично переносить усі ті випробування, які випали на її долю. Вона є надзвичайно емоційно вразливою. Один епізод з її життя має трагічні наслідки для дівчини: вона ніби збожеволіла, марила, перебувала на межі між життям і смертю. Це сталося тоді, коли Галя вирішила провідати свою хрещену. Натомість замість зустрічі з рідною людиною, вона стала свідком страшної картини: «...собаки...щось шматують між собою і не можуть поділити, несамовитість. Бо ж, неньку мій, це ж голова людська! Галя як прикипає божевільним поглядом до пошматованої людської голови, яку з гарчанням гризуть собаки. Посмугований лоб, кривавий з обдертою шкіркою. Об'їдені щоки, без носа, без губів, а замість очей – якесь страхітливе клоччя» [14, с. 9]. Така жорстока натуралістична картина свідчить про те, що від голоду потерпали не тільки люди, а й тварини.

Найбільш емоційними картинами в повісті є зображення загибелі невинних, безгрішних дітей, які не витримували тих випробувань, що випали на їхню долю. Наприклад, смерть Юхимка, сина Гаркуші. Хлопчик, обезсилений, пішов на поле помирати. Не встигли дорослі, запізнилися, бо назавжди заснула дитина: «Батько хилиться перед Юхимком на коліна, бере на руки, а хлоп'яче тіло в його руках ламається, й голівка з білим чубчиком западає на спину» [14, с.4]. Ледь не збожеволілий батько із докором звертається до сусіди, що він йому хліба не позичив, бо «не для себе, а для дітей» [14, с.5]. Але письменник говорить, що становище у всіх однакове, надзвичайно жахливе, трагічне, голодне і немічне. Сам Гаркуша, батько померлого хлопчика, теж був настільки слабким, що не мав навіть сили віднести тіло дитини додому.

Один із епізодичних персонажів повісті – Карпо Гнилоквас – виконує відповідальну і водночас вражаючу місію – відвозить та скидає у загальну яму тих, хто не пережив голод. У епізодах твору Є.Гуцало описує, як дід Гнилоквас неемоційно, стримано виконує свою роботу. Він заходить в кожну хату, виносить звідти, закутане в рядно, холодне тіло чергової жертви, а

інколи навіть забирає ще живим, але дуже слабких односельчан. Мотивує тим, що все одно скоро помруть, тому «щоб не повертатися, бо кобила теж дуже слабка». Описуючи картини багатьох людських смертей, автор наголошує на масовості жертв голодомору, вказує на те, що помирали люди різних вікових груп – від немовлят до людей похилого віку.

Сільська керівна верхівка користувалися ситуацією, що склалася. Вони ходили від хати до хати і загадували в колгосп на роботу на посівну. «Загадували тим, хто вже колодою лежить на тапчані чи на печі. Хто опух, що й ворухитись не годен. Хто ще дихає. Хто ще має силу чути й дивитися зболеними очима»[14, с.15]. Нагадували селянам про роботу Василь Гнойовий і Микола Хащуватий. Автор не випадково підбирає їм такі прізвиська, адже вони розкривають не лише характер, а й внутрішню сутність їх носіїв.

Ці героїв заманювали обезсилених селян до роботи можливістю поїсти: «А за працю – харч у полі, отож беріть ложки і миски...» [14, с.15]. У своїх промовах вони керувалися відомими всім лозунгами «Хто не робить – той не їсть», «Хто як дбає, так і має: від кожного за здібностями, кожному за працею».

Голова колгоспу Матвій Штипальник роботу селян на землі в такий складний час називає «свято праці», адже він розуміє, що люди ледь-ледь працюють за можливість отримати харчі. Він виправдовує державну політику, говорить про те, що кожна людина повинна пам'ятати, що «талант душі кожної особистості розкривається в праці не на себе, не на визискувачів, а на колектив, на державу робітників і селян» [14, с.16.].

За фізичну роботу селяни отримали можливість поїсти. Є.Гуцало наголошує на стадному інстинкті голодного натовпу. Письменник-реаліст описує байдужість людей один до одного, жорстокість, стан напівбожевілля, коли одні просто падають у натовп від безсилля, а інші, не помічаючи їх, переступають і йдуть далі: «хтось у юрмі впав, його оминають, а коли оминули, - зостався лежати на шляху, дивлячись услід», «...в якоїсь жінки

підкошуються ноги, вона хоче вчепитися за чужі плечі, але її відштовхують, обминають...» [14, с.17].

Є.Гуцало, описуючи масові смерті селян, указує і на загальну пустку навколо: стоять пусті бідні хати, в яких не чути дитячого сміху та жіночого голову, завмерла природна навколо, страшно німує поле.

Найбільш емоційним епізодом у повісті є момент, коли молодий учитель Пилип на узліссі знайшов немовля, якесь хтось залишив помирати. Юнак не зміг пройти осторонь, він забрав дитину, прагнучи віддати її матері. Але жодна із жінок, до якої звертався учитель, не признала дитину. Напівбожевільний Пилип міцно притискав до своїх грудей немовля, е усвідомлюючи, що воно вже не дихає.

Не даремно автор закінчує свій твір такою картиною. Вона набуває песимістичного звучання. Адже і молодий учитель, і немовля – це світле майбутнє України, надія і опора. Автор ставить риторичне запитання: чи може еволюціонувати країна, коли влада примусово знищує і молодь. Є.Гуцало цитатою із твору сам дає відповідь: «Мовчить білий світ, не відповідає»[14, с.52].

Таким чином, повість Є.Гуцала «Голодомор» є яскравою художньою картиною голодомору 1932 – 1933-х років. Автор майстерно описав кожного персонажа, звертаючи увагу на його внутрішній світ та виживання на межі між життя і загибеллю. Головні герої, щоб вижити, втрачають людські якості, зберігають лише природний інстинкт самозбереження. У натуралістичному дусі митець подає описи жахливих картин людської безвиході та апокаліпсису.

Висновки до розділу 2.

Серед сучасних творів української літератури, присвячених подіям голодоморів в Україні, проаналізували поему Володимира Шурапова «Як нам болить за тебе, Україно», п'єсу-дилогію Олексія Чугуя «Червоний смерч» і повість Є.Гуцала «Голодомор».

У поемі-спогаді «Як нам болить за тебе, Україно» В.Шурапов говорить про спеціальне замовчування владою відомостей про трагедію, переплутування або завуальовування реальних фактів. Твір складний і оригінальний за композицією – складається з близько двадцяти есеїв – спогадів окремих пересічних людей про страшні події Голодомору. Події, які описує митець, мали місце у реальному житті, оскільки оповідачами виступають ті люди, які стали свідками страшних історичних подій, зберегли згадки про це. В.Шурапов, вустами оповідачів твору, звертається до свідомості українського народу, просить його завжди пам'ятати про ці трагічні сторінки історії, не забувати тих, хто загинув голодною смертю, кожного разу запалювати свічку.

Талановито відображує трагічні сторінки історії і драматург Олекса Чугуй у п'єсі-диалогії «Червоний смерч», змістом якої повертає читача до події 1920 і 1930-х років на теренах України. У художньому творі митець владо використовує та по-своєму інтерпретує реальні історичні факти про голодомор. Гротескні образи Леніна і Сталіна, керівників більшовицької верхівки показані автором аморальними, жорстокими, владолюбними, підступними. Не гребуючи ніякими методами і засобами вони досягали поставленої мети.

Узагальнений образ українського народу, створений на прикладі мешканців села Великі Сорочинці, потерпає від насильницької політики влади, перебуває на межі між життям і голодною смертю, віддаючи свої останні харчові запаси. Вони є «німими» виконавцями розпоряджень керівництва.

Вражаючі реалістичні картини голодомору переповнюють повість Є.Гуцала «Голодомор». Письменник одним із перших в українській літературі подає натуралістичні картини масової загибелі українського селянства. Автор створює образи-персонажі селян, які знаходяться в «межовій ситуації», пухнуть від голоду, втрачають одного за одним своїх дітей, помирають і самі. Важливе символічне навантаження мають образи

дітей, які, не будучи ще грішними від народження, змушені були нести тяжкі покарання, мучитись фізично, пересилювати страшенні болі, що мучили дитячий організм. Головні герої, щоб вижити, втрачають людські якості, зберігають лише природний інстинкт самозбереження. У натуралістичному дусі автор подає описи жахливих картин людської безвиході та апокаліпсису.

РОЗДІЛ ІІІ. МЕТОДИКА ВИЧЕННЯ СУЧАСНИХ ТВОРІВ ПРО ГОЛОДОМОР У СЕРЕДНІХ ЗАКЛАДАХ ОСВІТИ

3.1. Сучасний стан досліджуваної проблеми в шкільній практиці

Основною метою шкільного вивчення української літератури є «формування гуманістичного світогляду старшокласників, доручення їх засобами художньої літератури до загальнолюдських і національних цінностей, виховання національно свідомих громадян України» [34, с. 2]. Важливу роль у житті підростаючого покоління відіграє шкільна гуманітарна освіта, адже якраз на уроках української літератури відбувається усвідомлене розуміння учнями своєї громадянської позиції, усвідомлення необхідності збереження національної ідентичності, формування високої гуманітарної культури, збереження нації творчих ідеалів в умовах розповсюджених глобалізаційних процесів. Класичні твори художньої літератури сприяють виробленню моральних орієнтирів учнів, усвідомленню важливості художньої інтерпретації історичного минулого та сьогодення нашого минулого з метою донесення до читачів історичної правди. Адже одним із завдань вивчення літератури, зазначених у Концепції літературної, є «сприяння моральному самовизначенню молодій людині, виробленню в неї життєвої позиції на основі гуманістичних цінностей та ідеалів, прагнення до постійного пошуку, духовного самовдосконалення» [34, с. 20]

У чинній програмі з української літератури зазначено, що під час аналізу класичних програмових творів необхідно звертати увагу на їхній виховний аспект, сприяти зародженню у свідомості старшокласника якостей людини-гуманіста, патріота з життєствердним настроєм.

Програми із української літератури для закладів загальної середньої освіти передбачають ознайомлення учнів з творчістю багатьох талановитих і самобутніх українських письменників та пропонують для текстуального вивчення високохудожні твори, які не лише репрезентують особливості національного історико-літературного процесу чи культурно-літературні

традиції, а й спрямовані передусім на сприяння всебічному розвитку школярів, їх духовному збагаченню, утвердженню в їх світогляді національних і загальнолюдських моральних цінностей.

Важливу роль у даному процесі відіграють знакові твори української літератури, в яких відобразилися трагічні сторінки історії нашої Батьківщини: Україна в горнилі I і II світових воєн і революції 1917 року, зміна суспільних формацій і структури суспільства, тиску тоталітарної машини, політичні репресії 1920-1930-х років, жахи концентраційних таборів, шляхи виживання і творчості національних митців за радянської влади.

Особливий пласт української літератури XX століття становлять твори антитоталітарного спрямування, які з відомих ідеологічних причин було заборонено, як і було накладено табу говорити правду про реальні події та факти національної історії. Передусім це стосується теми голодомору – одного з найтяжчих і найжахливіших злочинів системи проти української нації.

У програмі з української літератури для 10-11 класів (профільний рівень) (авторський колектив: Г.О.Усатенко, А.М.Фасоля) [100] вивчення теми «Голодомор» є обмеженою. Лише у 10 класі автори програми пропонують під час вивчення творчості П.Тичини зацентувати увагу на трагізмі життєвого і творчого шляху митця у тоталітарній системі, розкрити жанрово-стилістичне багатство та ідейно-художнє новаторство митця. Під час аналізу збірки «Сонячні кларнети» розглянути художнє досягнення ліричним героєм гармонії світу і дисонансів революційної дійсності.

У програмі з української літератури для профільного рівня (за заг. ред. Р.В.Мовчан) [101], яка втратила свою чинність, в 11 класі у переліку творів для обов'язкового текстуального вивчення передбачено роман-хроніку Уласа Самчука «Марія» як «художнього документу про життя селянської родини в Україні в умовах тоталітаризму, зображення страшних картин голодомору в Україні на прикладі однієї сім'ї» [101, с.106]. У процесі вивчення даного

епічного твору учні аналізують роман, коментують його проблематику, характеризують образ Марії, розкривають його символічний смисл, аналізують художні засоби твору, пояснюють значення творчості письменника [101, с.106].

Укладачі нині чинної програми з української літератури у рекомендаціях для додаткового (позакласного) читання зупинилися на творах таких письменників – В.Барка «Жовтий князь», Улас Самчук «Марія», Т.Осьмачка «Ротонда душогубців», «План до двору», в яких художньо інтерпретовано картини трагедії українського села й винищення селянства періоду примусової колективізації та голодомору.

Зупинимось на особливостях проведення саме уроків позакласного читання на уроках української літератури. Уроки позакласного читання становлять науковий інтерес учених-методистів Т.Бугайко, Н.Волошиної, О.Мазуркевича, В.Неділька, В.Острогорського, Є.Пасічника, М.Рибникової, Б.Степанишина та ін. Т.Кот зазначає: «В методиці позакласне читання уявлялось як фокус, у якому відбилися інтереси читача, визначився рівень його духовних запитів і способів сприймання художнього слова» [36].

Важливу роль в обґрунтуванні особливостей уроків позакласного читання на уроках літератури визнали В.Острогорський та М.Рибнікова, які розробили, теоретично обґрунтували, довели практичну цінність послідовної системи позакласного читання за етапами шкільної літературної освіти учнів, дали рекомендації щодо ефективних методів, прийомів, видів навчальної діяльності.

Автори «Наукових основ методики літератури» (під заг. ред. Н.Й.Волошиної) пропонують власне тлумачення уроків позакласного читання з літератури, наголошують на їх багатоскладовості, розтлумачують зміст такого уроку. Науковці обґрунтовують тезу, що на уроках позакласного читання учні вивчають твір, рекомендований програмою; аналізують декілька творів одного автора з метою розширення та поглиблення їхніх знань про творчість письменника [61, с.121]. Науковці вказують, що «уроки

позакласного читання мають власну специфіку та принципово відрізняються від уроків класного читання: на цих уроках розв'язуються інші задачі. З одного боку, це відносно вільні уроки, на яких розкриваються читацькі інтереси, світогляд учнів, їхні естетичні смаки та почуття, уявлення та творчість, сприймання художніх образів. З іншого – на цих уроках виконуються визначені програмні вимоги, формуються навички та вміння, необхідні активному читачеві» [61, с.108].

На думку Є.Пасічника, основна мета уроків позакласного читання – активізація читацького досвіду учнів, розвиток інтересу до самостійного спілкування з книгою [75].

У процесі організації уроків позакласного читання необхідно дотримуватися таких принципів: диференційований підхід до окремих учнів, врахування їхніх інтересів, особливостей сприймання художніх творів; стимулювання активності та ініціативності реципієнтів; звернення до читацького досвіду вихованців; урізноманітнення форм роботи. Плануючи уроки позакласного читання в школі, учителеві необхідно передбачити:

- тематичну різноманітність;
- оптимальне співвідношення творів різних жанрів;
- різноманітність форм організації уроків позакласного читання;
- систематичність та послідовність в оволодінні навичками роботи з книгою.

У методиці розроблено різні класифікації типів уроків позакласного читання. Наведемо найвідоміші типології уроків, що були запропоновані ученими методистами. Так, Н.Волошина стала розробницею таких типів уроків, як урок виразного читання окремих творів; урок обговорення одного твору; узагальнюючі чи тематичні уроки; бібліотечні уроки або уроки культури читання.

В.Неділько пропонує такі типи уроків: урок-бесіда за конкретним твором; урок узагальнюючого характеру. Натомість Є.Пасічник зазначає, що уроки позакласного читання за змістовим наповненням і формами проведення можуть бути такими, як і традиційні уроки вивчення художнього

твору. На них, як правило, учнів розширюють знання про життєвий і творчий шлях письменника, заглиблюються в художню палітру прочитаного ними художнього твору, отримують навички аналізу текстів, інтерпретують їх.

Уроки позакласного читання передбачають різноманітні організаційні форми їх проведення: уроки-вікторини, уроки-конференції, уроки-диспути, уроки-конкурси, уроки-КВК тощо.

Найскладніше під час організації та проведення уроків позакласного читання аналізувати епічні твори. Досліджувані нами зразки художньої літератури про голодомор за родово-жанровим виявом, в основному, є зразками епічних творів. Тому виникла необхідність зупинитися на особливостях шкільного вивчення епосу на уроках літератури в закладах загальної середньої освіти.

Епічні твори найбільш широко представлені у програмі. Епос у чинних шкільних програмах з літератури представлений різноманітними жанрами: байка, есе, новела, оповідання, повість, роман, епопея та ін. У процесі аналізу епічних творів не повинні зникати ті засадничі характеристики (тема, проблематика, сюжет, образи персонажів, автор як творець особливого художнього світу виучуваного твору) та компоненти, що становлять суть епічного роду літератури – оповідний характер і здатність охоплювати життя в об'єктивній повноті. У різних класах, на різних етапах вивчення літератури в полі зору учнів перебувають не всі згадані компоненти. Тому потрібно в кожному випадку відшукувати основні лінії, домінанти аналізу, за допомогою яких учень ітиме до розуміння ідейно-художнього змісту твору відповідно до вікових особливостей його розвитку.

Цінним внеском у методику літератури є наукові напрацювання Т. і Ф. Бугайків, Б. Степанишина, Є. Пасічника. Б. Степанишин наголошує на потребі глибокого осмислення читачем естетичного потенціалу епічного художнього твору. Для того щоб у процесі аналізу отримати задоволення від роботи з текстом твору, важливо не лише помічати в тексті художні засоби, а й уміти усвідомлювати твір як живий і пульсуючий витвір красного

письменства. З цією метою, пише вчений, доцільним у шкільній практиці буде використання всіх відомих шляхів аналізу.

«Для повноцінного сприймання твору, – пише Є. Пасічник, – важливе значення має не тільки те, що зображує письменник, але й те, як виражає через його окремі компоненти певну соціальну оцінку дійсності. Зміст і форма літературного твору – нерозривна діалектична єдність. Художній твір повинен бути сприйнятий учнями як цілісна ідейно-художня структура» [75, с. 239].

Науковець переконує, що врахування жанрової природи художнього тексту – неодмінна умова ефективного аналізу епічних творів у єдності змісту і форми. Він доводить, що своєрідність таких творів осмислюється учнями поступово: на перших етапах літературної освіти вони зосереджують увагу на розвитку сюжету і вчинках персонажів, потім – поступово в процесі аналізу відбувається усвідомлене розуміння тісного взаємозв'язку всіх його компонентів, які в сукупності створюють цілісну картину людського життя [75, с. 292]. Є. Пасічник відзначає багатогранність застосування методичних прийомів під час роботи з епічним твором: складання плану, різні види переказу тощо.

Вивчення епосу, на думку Г. Токмань, «...потребує докладного аналізу твору вчителем удома, під час підготовки до уроку; вибору фрагментів для читання і коментування на уроці; формулювання системи запитань до учнів, які стимулювали б узагальнене розуміння твору; застосування специфічних прийомів вивчення епічного твору» [96].

Автори «Наукових основ методики літератури» (під заг. ред. Н.Й.Волошиної) теж звертають увагу на шкільне вивчення епічних творів. Основними видами аналітико-синтетичної роботи над твором методисти пропонують детальне спостереження над текстом, переказ його окремих епізодів, складання різних видів планів (простий, складний і складений), використовуючи при цьому різні, відомі і в методиці, і в дидактиці, види

бесід. Вони детально описують методику вивчення різних за обсягом епічних текстів. Наприклад, переконують, що в середніх класах, де за чинними програмами з літератури передбачено вивчення творів невеликого обсягу, є можливість працювати над змістом усього твору, послідовно переходячи від однієї композиційної частини до наступної. Відповідно, у старших класах, де відбувається переважно вивчення повістей або романів, для спостереження над текстом виділяються лише логічно завершені частини (події, епізоди, сцени, ситуації), що є особливо важливими для усвідомлення ідейно-тематичного змісту або складними для сприймання [61, с. 68 – 69].

Торкаючись проблеми вивчення епічних творів, учений-методист А.Лісовський, детально характеризує жанрових різновидів епосу (казка, оповідання, новела, памфлет, повість, роман), обґрунтовує важливість основних складників їх змісту і форми (тема, ідея, характер, тип, композиція, сюжет), подає методичні рекомендації щодо шкільного вивчення теоретико-літературних понять, необхідних для усвідомлення учнями змісту епічних творів. На його думку, найбільш дієвими методичними прийомами опрацювання епічних творів є переказ, усне малювання, різні види творчих і самостійних робіт. Методист також стверджує: «Якщо учень усвідомив, увібрав у себе той естетичний смисл, яким сповнюється окремий образ, окреме слово чи деталь у складі художнього цілого, він сприймає і розуміє твір як художньо-естетичну цілісність» [45, с. 20–23].

Автори сучасних навчальних видань, ураховуючи цінні методичні напрацювання, на нашу думку, не в повному обсязі дотримувались рекомендацій учених-методистів.

Подано огляд шкільних навчальних видань, автори яких дотримуються програмових вимог. У хрестоматії-довіднику «Українська література» (профільний рівень) для 11 класу (упорядник О.І.Борзенко) [102] презентовано розвиток літератури ХХ століття, розглянуто образно-тематичне й жанрове багатство української літератури з урахуванням історико-культурного підходу у процесі вивчення художніх творів (творчість

М.Хвильового, М.Зерова, Г.Косинки, П.Тичини, І.Багряного, О.Гончара, П.Загребельного, Л.Костенко та ін.).

Дане навчальне видання вміщує наукову статтю про Уласа Самчука, коротку анотацію про особливості творення роману «Марія» та уривки з художнього твору «Марія» та статті «Нарід чи чернь». Автор навчального видання, розповідаючи про митця, акцентує увагу не на фактологічному викладі матеріалу, а на аналізі творчої спадщини прозаїка, згадуючи засадничі твори – епопея «Волинь», романи «Кулак», «Юність Василя Шеремети», «Темнота», «Втеча від себе», «Чого не гоїть вогонь», «На твердій землі», «Слідами піонерів». Роман «Марія» подано скорочено, але виокремлено з повного обсягу твору, на нашу думку, ключові епізоди для розкриття ідейно-тематичного задуму автора.

Аналізуючи завдання, вміщені в підручнику, ми прийшли до висновку, що вони мають епізодичний характер і спрямовані лише на репродуктивне відтворення змісту прочитаного матеріалу. Наведемо приклади деяких із них:

- Назвіть справжнє ім'я Уласа Самчука?
- Поясніть значення назви роману?
- Дайте всебічну характеристику образу Марії. У чому полягає символічність цього образу? [102, с. 372].

Такі запитання і завдання розраховані на учнів із початковим, середнім і достатнім рівнями навчальних досягнень. Натомість жодне завдання не має пошукового або творчого спрямування. На нашу думку, це є певним недоліком у шкільному аналізі епічних творів, адже саме система запитань і завдань допомагають учневі зрозуміти себе як особистість і читач, пізнати світ художнього твору, навчитись самостійно здобувати і застосовувати знання про роман-хроніку, вибудовувати і здійснювати індивідуальну читацьку траєкторію.

У підручнику з української літератури для 11 класу (за науковою редакцією Р.В.Мовчан) [57] взагалі не виокремлено творчість Уласа Самчука. Лише у рубриці підручника під загальною назвою «Українська еміграційна проза» серед імен інших майстрів українського художнього слова лише один раз згадується прізвище іншого автора: ««Жовтий князь» В.Барки є вражаючим художнім документом голодомору 1932 – 1933 рр. в Україні, створеному водночас у модерністському ключі» [57, с.182].

Парадоксальним залишається той факт, що в сучасних чинних підручниках з української літератури повністю відсутній будь-який матеріал на тему «Голодомор в українській літературі». Ми переконані, що це значна методична прогалина укладачів та авторів програм і навчальних підручників, адже про такий трагічний період в історії України не потрібно мовчати. Сучасний школяр має знати історію Батьківщини, вміти її аналізувати та інтерпретувати у результаті опрацювання художніх творів з даної тематики.

Отже, опрацювавши нормативну базу шкільного предмета «Українська література», наукові напрацювання учених-методистів, здійснивши аналіз навчального забезпечення шкільного курсу української літератури з теми нашого наукового дослідження, ми прийшли такого висновку:

- відсутність у чинній шкільній програмі навіть натяку на текстуальне вивчення творів української літератури про голодомор;
- уникнення будь-яких згадок про твори даної тематики в нині чинних шкільних підручниках з української літератури для старших класів закладів загальної середньої освіти;
- єдина можливість звернення учителями української літератури до розмови з учнями про трагічні сторінки української історії, що були художньо інтерпретовані в творах митців, - це аналіз таких творів на уроках позакласного читання.

3.2. Методичні рекомендації щодо вивчення творів про голодомор сучасних письменників у середніх закладах освіти

Грунтовний аналіз чинної програми з української літератури для 10 – 11 класів та діючих навчальних підручників для 11 класу, дав можливість зробити висновок про те, що проблема вивчення художніх творів, присвячених темі голодомору, майже не розкрита, опущена, заангажована. Відтак вона потребує сучасної інтерпретації, новаторського підходу до шкільного вивчення творів такої тематики, практичного впровадження ефективних форм, методів, прийомів і видів навчальної діяльності, розроблення відповідних методичних рекомендацій. Нами було розроблено систему експериментальних планів-конспектів уроків та репрезентовано методичні рекомендації щодо проведення відповідних уроків української літератури в 11 класі.

Мета розробки системи експериментальних уроків – націлення учителів-словесників на усвідомлення важливості тематики пропонованих художніх творів, поліпшення та вдосконалення їх методики роботи під час опрацювання специфічних, складних тематично текстів, сприяння зацікавленості учнів до розгляду епосу.

Завдання:

- розробити плани-конспекти уроків позакласного читання з української літератури на теми «Улас Самчук «Марія»», «Василь Барка «Жовтий князь»» (11 клас);

- розширити знання учнів про голодомор як одну із найстрашніших і найтрагічніших сторінок історії України, сприяти їхньому розумінню та усвідомленню наукової інформації, що становить реальне підґрунтя художніх творів прозаїків;

- розписати усі етапи роботи по вивченню епічного твору: підготовка до сприйняття, читання твору, його аналіз та підведення підсумків на прикладі творів Уласа Самчука «Марія» і Василя Барки «Жовтий князь»;

- увести в плани-конспекти традиційні та інноваційні прийоми та види навчальної діяльності учнів, розписати методику роботи з ними;

- запропонувати як традиційні, так і нестандартні форми проведення навчальних занять з української літератури в 11 класі.

Оскільки автори чинних програм з української літератури не пропонують для текстуального вивчення жодного з проаналізованих нами творів, то ми звернулися до програми з української літератури (за заг. ред. Р. В. Мовчан). Під час розроблення експериментальних уроків ми спиралися на її зміст. Укладачі програми пропонують вивчати творчість Уласа Самчука протягом 4 годин. Відповідно змістом навчального матеріалу, вміщеного у програмі, передбачено такі теми уроків:

Тема 1. Улас Самчук. Життєвий і творчий шлях письменника, утілення в його творах трагічної долі українського народу у ХХ ст. Участь в організації МУРу (Мистецького українського руху). Публіцистика У.Самчука: народ і нація, проблеми формування національної свідомості (уривки зі статті «Нарід чи чернь?»). Мемуарні твори: «На білому коні», «На коні вороному». Трилогія «Ост» - зображення тривалого шляху українського народу до свого визволення.

Тема 2. Трилогія «Волинь» - роман-хроніка, широке епічне полотно про долю українського селянства в першій третині ХХ століття. Образ Матвія Довбенка як символ справжнього сина українського народу. Показ формування національної свідомості на прикладі Володька. Роман «Юність Василя Шеремети», його автобіографічна основа.

Тема 3. Улас Самчук «Марія» (роман-хроніка) як художній документ про життя селянської родини в Україні в умовах тоталітаризму, зображення страшних картин голодомору в Україні на прикладі однієї сім'ї. Образ Марії, її символічний зміст і спорідненість із біблійними образами.

Тема 4. Улас Самчук «Марія». Утвердження у творі високих моральних якостей українського народу, осуд тих, хто зрікається свого роду, нації.

Майстерність письменника в розкритті психології героїв, побудові драматичного сюжету. Пейзажні картини та художні деталі, їхня роль у творі.

Натомість, ураховуючи програмові вимоги чинної програми з української літератури, автори якої пропонують твори Уласа Самчука «Марія» і Василя Барки «Жовтий князь» вивчати на уроках позакласного читання, то ми, відповідно, запропонували власні теми експериментальних уроків:

Тема 1. Роман «Марія» Уласа Самчука – перший в українській літературі художній твір про насильницьку колективізацію, голодомор 1932 – 1933 років. Особливості побудови роману. Трагізм образу Марії.

Тема 2. «Я щасливий, бо маю Божу поміч написати твори, про які мріяв» (урок-зустріч з письменником В.Баркою).

Тема 3. В. Барка «Жовтий князь». Художнє відтворення картин голодомору в творі.

За основу класифікації експериментальних уроків під час виконання наукового дослідження ми обрали:

- метод, який домінує на уроці. Тому тип експериментальних уроку №2 визначили як урок-зустріч із письменником.
- дидактичну мету, відповідно до якої й визначили типи експериментальних уроків №1 і №3: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі вмінь та навичок.

Етапи експериментальних уроків №1 і №3 відповідали їх типові і мали відповідну структуру: актуалізація опорних знань; повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності; сприймання та засвоєння нової навчальної інформації; підсумок уроку; оголошення і коментар домашнього завдання. Урок №3 було запропоновано провести у нестандартній формі, тому він мав довільну структуру.

Працюючи над розробкою кожного плану-конспекту уроку, чітко, лаконічно та об'ємно визначили навчальну мету, яка допомогла розкрити теми експериментальних уроків. Наприклад, дидактична мета до уроку №1

була сформульована так: дати учням основні відомості про життя і творчість Уласа Самчука, з'ясувати творчу історію і жанрові особливості роману «Марія», охарактеризувати його проблематику, довести її актуальність; розкрити трагізм існування мешканців одного села, однієї родини у часи лихоліття 1922 – 1923 років; охарактеризувати образ Марії, довести, що це символічний персоніфікований образ України, показати її взаємозв'язок з іншими героями роману. До нестандартного уроку-зустрічі з письменником ми вбачаємо таку навчальну мету: подати основні факти з життя і творчості Василя Барки, показати трагізм його життя, розкрити багатогранність творчого генія, охарактеризувати художню спадщину митця, з'ясувати місце і роль Василя Барки в розвиткові української літератури ХХ століття.

Найоптимальнішою формою проведення уроку вивчення біографії Василя Барки став урок-зустріч з письменником, як нестандартна форма проведення, хоча цілком прийнятними можуть бути й інші, відомі в методиці літератури, форми.

У вступному слові учителеві варто наголосити на місці і ролі творчості Василя Барки у процесі розвитку класичної української літератури ХХ століття. Нами були запропоновані такі слова «ХХ століття характеризувалося тим, що багато українців був через ряд об'єктивних причин покинули рідну неньку-Батьківщину, опинилися далеко за її межами, відчули на собі «присмак» емігрантського життя. В основному це були творчі люди, ті, хто силою авторського пера намагався донести правду до широкого людю, розкрити їм очі на страшні сторінки історії України, хто не мирився з існуючими порядками і робив спроби протистояти їм. Серед тих, хто залишився вірним сином батьківщини, був нащадок славного полтавського роду Василь Костянтинович Очерет, який обрав собі псевдонім Василь Барка».

Оскільки мета розробленого експериментального плану-конспекту уроку – розкрити творчу особистість Василя Барки, то, відповідно до цього процесу були активно залучені старшокласники, які протягом уроку

виступали в різних ролях (ведучі, учні-біографи, учні-літературознавці, учні-декламатори поетичних творів Василя Барки).

Так, учні-біографи подавали цікаві та важливі факти із життя і творчості українського митця. Наприклад, *«справжнє ім'я письменника – Василь Костянтинович Очерет. Він народився 16 липня 1908 року в селі Солониця на Полтавщині в незаможній родині. Батько працював теслею, а у вільний час разом зі своїми синами доглядали чужі сади. Освіта майбутнього письменника була поетапною. Спочатку він навчався в духовному училищі в Лубнах, потім – у Лубенському педагогічному технікумі. Подальше своє трудове життя присвятив педагогічній діяльності на Донбасі, яку змушений був залишити і переїхати в Краснодар через конфлікт із партійними чиновниками, назвавши їх на зборах злодіями і злочинцями за те, що привласнювали все, що надходило для дітей, які часто хворіли. Влада самовільно, без суду ув'язнила вчителя і оголосила божевільним. Але лікар не підтвердила такого діагнозу, а вірний друг порадив якнайшвидше змінити місце проживання, тікати з України. Майбутній письменник виїхав на Кубань, жив у Краснодарі. На новому місці проживання майбутній митець вступив на навчання до місцевого педагогічного інституту на філологічний факультет».*

Учні-літературознавці репрезентували творчі здобутки автора, аналізували його різножанрову літературну спадщину, звертали увагу на актуальність тематики і проблематики творів митця, здійснювали характеристику образів-персонажів з найвідоміших творів. Як результат, було запропоновано методику роботи з узагальнювальною таблицею. Подаємо її.

Різноманітність творчої спадщини Василя Барки

<i>Творча спадщина Василя Барки</i>			
<i>Літературознавчі есе</i>	<i>Поетичні збірки</i>	<i>Романи</i>	<i>Твори інших жанрів</i>
«Хліборобський	«Шляхи» (1930),	«Рай» (1953),	Роман у віршах

орфей, кларнетизм» (1956), «Увага про поезію старовинну і сучасну» (1958), «Земля садівнича» (1977), «Жайворонкові джерела» (1956), «Вершник неба» (1965),	або «Цехи» (1932), «Апостоли» (1946), «Білий світ» (1947), «Псалом голубиною поля» (1948), «Океан 1» (1959), «Лірик» (1968), «Океан 2» (1970), «Океан 3» (1992)	«Жовтий князь» (1963 – 1968), «Спокутник і ключі зелені» (1992)	«Свідок до сонця шестикрилий» (1981), драматична поема «Кавказ» (1993), епічна поема «Судний степ» (1992)
---	--	---	---

Методично виправданим було звернення до цитатного матеріалу (зачитування спогадів В.Барки, оцінки творчого набутку письменника), що передбачало коментоване читання важливої інформації, цінних цитат, формулювання на їх основі відповідних висновків. Наведемо декілька прикладів такого використаного матеріалу.

«Я приходжу до кінця днів своїх, не маючи нічого з матеріальних речей, навіть телевізора. Одяг купую в магазинах Армії Спасіння. Але я щасливий, бо маю Божу поміч писати твори, про які мріяв, я знаю, що вони будуть значною допомогою в духовному житті мого народу, особливо в майбутньому. Мої книжки застерігають від духовної сліпоти, блукають в світоглядницьких пошуках...Щастя – це коли людина знайде собі дорогу» (зі спогадів В.Барки).

«Зі сміливістю можна стверджувати, що Барка – це поет, котрий, як ніхто інший до нього, синтезував, або творчо перетопив, великі традиції європейської поезії, зокрема, символізму, з українською літературною традицією. Барка сьогодні – либонь, єдиний український поет, який трансформує свою глибоку зачудованість світом в поезію...» (Іван Фізер).

Розглядаючи різнобічно обдаровану постать Василя Барки, учитель наголошує на тому, що він відомий в історії мистецтва і як неперевершений лірик-філософ, і як художник-пейзажист. Словесник наголошує, що митець

вважається автором понад 30 малярських робіт, у нього тонко розвинуте відчуття перспективи й гармонії. Колористика полотен м'яка, з переважанням зелено-блакитних барв і ніби розсіяного світла, що зазвичай служить тлом зображуваного. Він нетривіально і разом із тим надзвичайно гармонійно поєднує різні відтінки кольорів на своїх полотнах. Така інформація для старшокласників буде новою, цікавою і допоможе розкрити ще одну творчу сторону митця.

Два інші запропоновані експериментальні плани-конспекти уроків були організовані як уроки позакласного читання з структурою уроку вивчення художнього твору. Під час їх розроблення було дотримано поетапність вивчення епічних творів: підготовка до сприйняття, читання художнього твору, аналіз художнього твору, підведення підсумків, враховано визначальні особливості епічних творів. Розпишемо методiku використання різних прийомів і видів навчальної діяльності на цих етапах.

Мета етапу підготовки до сприйняття – зацікавити учнів, пробудити в бажання прочитати певний твір. Тому нами було запропоновано такі прослуховування старшокласниками вірша про голодомор з метою викликати в них відповідні емоції, усвідомлення важливості й актуальності даного питання у сьогоденні. Крім того, була запропонована вступна бесіда, яка передбачала наступні запитання:

- Яке враження справив на вас прослуханий вірш? Які емоції він викликає?
- Подумайте, із якими подіями в Україні пов'язана ця поезія?
- Які асоціації вона у вас викликала?
- Пригадайте відомий вам матеріал про Голодомор. Розтлумачте слово «геноцид».
- Назвіть і охарактеризуйте причини і наслідки Голодомору.

Наступний вид роботи – це розповідь підготовленого учня про творчу історію роману-хроніки «Марія». Було зацентровано увагу старшокласників на поетапності роботи автора над сюжетом роману, розкрито об'єктивні

причини зацікавленості такою темою, охарактеризовано прототипів головних персонажів.

Зрозуміти складність жанрової специфіки твору (роман-хроніка) допомогла робота з теоретико-літературним поняттям.

Зацікавленню учнів романом Василя Барки «Жовтий князь» сприяв перегляд відео фрагменту фільму «Голод-33».

Були запропоновані різні види бесід, спрямованих на усвідомлення учнями ідейно-тематичного змісту твору, його сюжету, трагізму образу Марії (наприклад, за романом Уласа Самчука). Наприклад, під час опрацювання композиційних особливостей твору варто вдатися до таких запитань:

- *Які етапи проходить Марія на своєму життєвому шляху? До якого висновку спонукає назва I розділу «Книга про народження Марії»?*
- *Як ви вважаєте, з якою метою вона пройшла цей шлях?*
- *Чи можна вважати другу книгу – «Книгу днів Марії» - книгою про Марію-рятівницю? Доведіть свої думки цитатами з тексту твору*
- *Чому третя частина носить назву «Книга про хліб»?*

Робота з текстом художнього твору передбачала з'ясування змісту таких запитань:

- *Що ви дізналися про дитинство Марії?*
- *Чому Марія подала рушники Гнатові?*
- *Чому помирили діти Марії та Гната?*
- *Як вплинули сім років служби господарю на Корнія і що змінило його, повернуло в русло звичайного селянського життя?*
- *Як ви вважаєте, чи була б Марія щасливою, якби відразу вийшла заміж за Корнія?*
- *Коли Марія стала жити з Корнієм, то через деякий час він змінився, став терплячішим, добрішим. Що чи хто змінили його?*
- *Чи була Марія в той період щасливою?*
- *Знайдіть і зачитайте в тексті образ Марії в цей період. Як вона себе поводи́ла?*

- Якими мріями вона жила в цей період?
- Чому селяни вороже ставилися до більшовицької влади?
- Поясніть, яки в розумієте вислів «Україна корчиться з голоду»?
- Чому Корній не хоче йти в комунію? Чим зворушують його роздуми про життя?
- Що ви можете розповісти про дітей Марії? Якою була їхня доля?
- Яка страшна подія відбулася на Великдень? Чому Марія не звинуватила у підпалі Гната, хоч у душі відчувала його провину?
- Чому Марія не взяла гроші від Гната?
- Чому героїня не хоче більше бачити Гната?
- Чи побачилися ще Гнат з Марією? Знайдіть у творі опис Марії, коли Гнат побачив її востаннє за кілька днів до смерті. Чому Гнат цілує руку Марії?
- Гнат висповідався Марії за свій гріх і просив пробачення. Чи могла Марія не пробачити?

Евристичну бесіду використовували під час аналізу родини Катранників (за романом «Жовтий князь»).

- Назвіть членів родини Катранників.
- Які стосунки панували в родині?
- Хто був берегинею моралі, духовності в домі Катранників?
- Знайдіть у тексті і зачитайте, як прирікали на смерть родину Катранників.
- Як вони рятувалися?
- Хто перший у родині помирає?
- Хто став другою жертвою?
- Подумайте, на чому гостро зіткнулися інтереси Мирона і Отроходіна? Знайдіть у тексті і зачитайте сцени катування Мирона.
- Як ви думаєте, чому Мирон не заговорив?
- Коли Мирон знаходить у мертвого хліб, як він чинить?

На нашу думку, застосування різних видів бесід сприяють у надто обмежений час забезпечити якнайбільший вплив на розумовий і моральний

розвиток старшокласників, формування критичного мислення, привчання їх до самостійного викладу засвоєного матеріалу. Адже художній твір в яскравих і живих образах становить перед учнями стільки питань, породжує різноманітні думки, даючи тим самим багатий матеріал для проведення різних видів бесід.

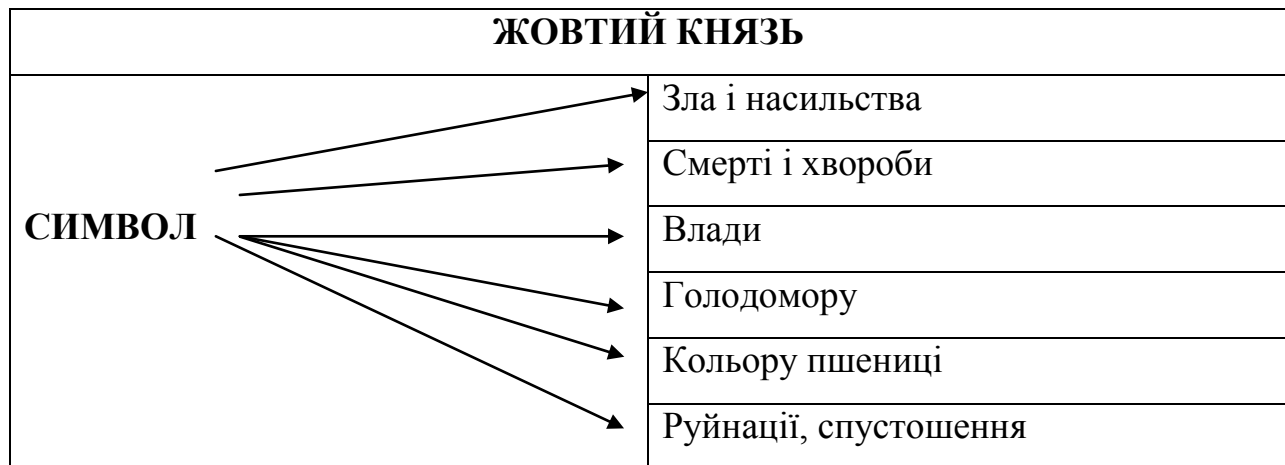
Методично виправданим було постійне апелювання до художнього твору, що передбачало коментоване читання важливих епізодів, відповідних цитат, формулювання конструктивних висновків на основі змісту прочитаного матеріалу.

У розроблених конспектах пропонуємо узагальнити об'ємний теоретичний матеріал у вигляді узагальнювальних таблиць. Наведемо приклади деяких із них.

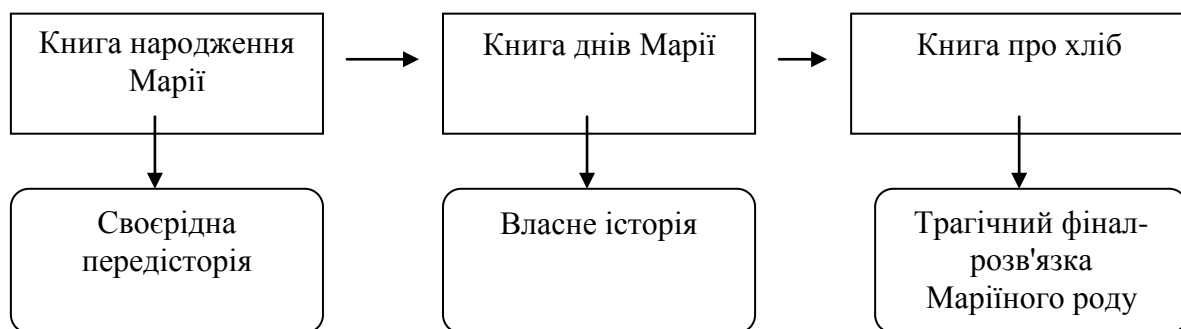
«Жанрові та стильові особливості роману Уласа Самчука «Марія»»

Жанрові особливості твору	Зразок української класичної прози (за винятком перших сторінок) – змальовано картини звичайного селянського життя з його радощами, печалями і турботами.
	Твір трагедійно-оптимістичного жанру (це трагедія, яка викликає гнів і кличе до рішучої боротьби з кривдниками).
	Повість-хроніка (життя Марії від народження до останнього подиху.)
	Відновлення традицій агіографічного жанру.
	Біблійно-житійний пафос.
Стильові особливості	Короткі та розповідні речення.
	Паузи.
	Поєднання слухово-зорових відчуттів.
	Спонукальні речення.

«Символічність образу жовтого князя»

Унаочнити теоретичний матеріал, подати його у стислій формі основних положень допомогли **узагальнюючі логічні схеми, схеми-опори, інформативні таблиці**, мета яких – усвідомлення нового матеріалу, поглиблення і закріплення набутих знань. Наведемо деякі з них.

В експериментальних конспектах нами було запропоновано ряд прийомів і видів креативного навчання:

- *«Створення асоціативного ряду»*. Завдання передбачає добі якнайбільшої кількості слів, пов'язаних із словами, запропонованими учителем. Було запропоновано створити асоціативний ряд до слів «голод» і «голодомор».

Голод – відсутність дощу, засуха, безкінечна спека, порожні поля, нестача їжі, хвороби

Голодомор – кагати хліба, великий урожай, все забирають, люди, опухлі з голоду, страхіття, масове вимирання, смерть.

- *«Хвилина самозаглиблення»*. Завдання: учні на партах мають цитати з роману. Потрібно зачитати ті, які зацікавили вас, наштотувхнули на певні думки, і розтлумачити їх.

- Метод «Кубування». Завдання: учні мають записати основні проблеми роману і пояснити їх. Записи здійснюють у вигляді геометричного зображення.

Використання таких прийомів, на нашу думку, стане засобом створення атмосфери доброзичливості й порозуміння на уроці літератури, сприятиме виникненню впевненості учнів у міцності своїх знань. Така робота розвиває в учнів навички аналізу та синтезу, вміння виділяти головне у теоретичному або прочитаному матеріалі.

Будь-який урок літератури має носити проблемний характер, адже проблема – це поштовх, необхідність шукати логічні зв'язки між літературним твором і власним досвідом, знаннями, переконаннями і цінностями. Проблемні питання створюють можливість для розвитку самостійного мислення, спонукають учнів до роздумів, дискусій, відстоювання власної точки зору. В експериментальних планах-конспектах уроків ми пропонуємо такі проблемні питання:

1. *Як ви гадаєте, чому саме ім'я Марія автор образ назвою свого роману?*
2. *Чому, на вашу думку, життя Марії зображено, як свічка, яка поступово гасне?*
3. *Як ви вважаєте, чому згасає, а не помирає?*
4. *Чому життя Марії порівнюється саме з білою свічкою?*

Уроки літератури сприяють розвиткові творчих здібностей учнів, тому ми запропонували один із новітніх прийомів – робота в групах. Така організація навчального процесу сприяє, на нашу думку, створенню атмосфери співпраці, взаєморозуміння, доброзичливості між старшокласниками, дає змогу по-справжньому реалізувати особистісно орієнтоване навчання.

Наведемо приклад роботи в групах, запропонованої під час вивчення роману В.Барки «Жовтий князь».

Робота в групах. Завдання: учні об'єднуються у дві групи і складають характеристику героям твору. 1 група представляє образ Мирона

Катранника; 2 – образ Григорія Отроходіна. При цьому вони звертають увагу на такі ознаки: зовнішність, риси характеру, ставлення до людей, життєві інтереси, віросповідання.

Таким чином, працюючи над розробленням методичних рекомендацій щодо вивчення творів української літератури про голодомор, ми переконалися, що вдала інтеграція традиційних і сучасних освітніх технологій під час проведення уроків дасть можливість постійного розвитку критичного мислення старшокласників, їхніх творчих здібностей, формуватиме творчу особистість учня-читача.

Висновки до розділу 3.

Під час наукового дослідження було проведено ґрунтовний аналіз шкільної нормативної бази, чинної навчальні програми з української літератури і чинних шкільних підручників з української літератури для учнів 11 класу. Констатували, що у чинній програмі та шкільних навчальних виданнях вивчення теми «Голодомор» є обмеженою. Укладачі програм лише пропонують для текстуального вивчення на уроках позакласного читання наступні твори: В.Барка «Жовтий князь», У.Самчук «Марія», Т.Осьмачка «Ротонда душогубців», «План до двору», в яких художньо інтерпретовано картини трагедії українського села й винищення селянства періоду примусової колективізації та голодомору.

Було розроблено систему експериментальних планів-конспектів уроків та репрезентовано методичні рекомендації щодо проведення відповідних уроків української літератури в 11 класі, запропоновано традиційні та новаторські методичні прийоми та види навчальної діяльності, які сприятимуть ефективному розкриттю складної програмової теми.

Під час розроблення методичних рекомендацій, ми враховували методичні вимоги щодо шкільного вивчення епічних творів на уроках літератури в закладах загальної середньої освіти, специфіку організації, проведення, структури уроків позакласного читання.

Використання запропонованих нами прийомів і видів навчальної діяльності стане засобом створення атмосфери доброзичливості й порозуміння на уроці літератури, сприятиме виникненню впевненості учнів у міцності своїх знань. Така робота розвиває в учнів навички аналізу та синтезу, вміння виділяти головне у теоретичному або прочитаному матеріалі.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У сучасній науковій парадигмі основним поняттям у вивченні будь-яких наукових явищ є «концепт». Семантика даної дефініції пов'язана з загальнокультурною, лінгвістичною та літературознавчими сферами їх уживання. Автори або укладачі довідникової літератури по-різному тлумачать дане поняття. Цінним для наукового дослідження є потрактування концепту як інноваційної авторської ідеї, мотив, що домінує в художньому творі або літературознавчій статті.

У різні періоди становлення наукової думки зустрічалося потрактування поняття «концепт»:

- учені Середньовіччя вважали концепти похідним утворенням розуму, який здатний творчо інтерпретувати або збирати думки як певні універсалії;
- філософи Нового часу замінили поняття «концепт» на термін «поняття» з його однозначністю та конвенційною значимістю;
- у XIX столітті звертаються до концепту в якості чогось додаткового стосовно перцепту;
- науковці XX століття переконували, що через концепти відбувається тлумачення системи поглядів і знань на світ.

Було визначено засадничі риси концепту:

- концепт – це узагальнююча одиниця, об'єднувальний термін, результат розумової діяльності особистості;
- концепт репрезентується за допомогою мови, мовних категорій, лексико-семантичних парадигм;
- концепт дає розгалужене уявлення про зміст предмета (об'єкта), про який іде мова.

Проаналізувавши наукові джерела про голодомор на Україні, зробили такі висновки:

- Голодомор – це акт геноциду проти українського народу, результат спеціально організованого комуністичним керівництвом штучного голоду у 1932 – 1933-х роках, що спричинив загибель мільйонів людей;
- передумови Голодомору: 1) формовані індустріалізація (комплекс заходів радянського керівництва у період 1920-1930-х років із прискореного розвитку промисловості за рахунок «перекачування» грошей із сільського господарства на потреби розвитку промислових підприємств, переважно військового призначення); 2) суцільна колективізація; 3) розкуркулення (ліквідація заможних селянських господарств); 4) хлібозаготівлі (примусове вилучення державою в селян максимальних обсягів зерна за суттєво зниженими цінами); 5) терор проти національної інтелігенції; 6) нищення духовності.

Художнє моделювання голоду 1932 – 1933 років залежало великою мірою від тих обставин, у яких творив митець. У радянській літературі Олесь Гончар і М.Стельмах надто лаконічними згадками про голодні 1932 – 1933-ті роки прагнули «хоч трохи відкрити завісу і показати народну трагедію». Тема голодомору розкривається у творах І.Стаднюка «Люди не ангели», М.Руденка «Хрест», П.Лановенка «Невмирущий хліб», В.Захарченка «Довгі присмерки», «Пришли люди», А.Дімарова «Самосуд», М.Потупейка «У лабетах смерті» та ін., які, творячи відповідно до основних критеріїв соцреалізму, прагнули пом'якшити зображення страхіття голоду.

У художній інтерпретації автори розкривають головні причини голодомору:

- трагічні наслідки панування тоталітарного радянського режиму;
- патологічне бажання Сталіна запровадити систему необмеженої особистої влади;
- масові репресії, тюрми, спецпоселення;
- свавілля патрійно-радянської номенклатури та командно-військового складу;
- повстанський рух та опір проти насильницької колективізації;
- нереальні плани хлібозаготівель;

- партійна чистка.

Українські митці В.Шурапов, О.Чугуй, Є.Гуцало стали тими літописцями, які через художнє слово осмислили голодомор, відкрили українському народові і світові правду про геноцид 1932 – 1933 років. Занурюючись у страшні реалії голодомору, письменники порушили, перш за все, проблеми розвінчання радянського суспільства, антигуманної сутності всієї тоталітарної системи, що породжує подібні явища, фальшивості проголошуваних нею гасел соціальної рівності, вселюдського братерства, щастя для всіх.

У процесі аналізу навчальних видань з української літератури для 11 класу зробили висновок про повну відсутність згадок про голодомор. Тому розробили систему експериментальних уроків з української літератури та подали методичні рекомендації до їх проведення для старшокласників.

Подано методичні рекомендації щодо використання традиційних та інноваційних методичних прийомів, видів, форм навчальної діяльності учнів на різних етапах вивчення художніх творів. Було запропоновано різні види бесід (вступна, евристична, проблемна), роботу з наочним матеріалом (мультимедійні презентації, фотоматеріали, відеоматеріали, аудіо записи пісень), створення власного наукового продукту (узагальнювальні схеми, таблиці), ряд прийомів і видів креативного навчання («Створення асоціативного ряду», «Хвилина самозаглиблення», метод «Кубування»), роботу в групах.

Запропоновані прийоми, види і форми навчальної діяльності створювали умови для розвитку самостійного мислення, спонукали старшокласників до роздумів, дискусій, відстоювання власної точки зору.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека. Москва : Языки русской культуры, 1999, 896 с.
2. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово. Русская речь. Новая черия. Л. : Ленинградское отделение, 1928. Вип. 2. С. 28 – 41.
3. Бабушкин А. П. Тип концептов в лексико-разеологической семантике языка. Воронеж : Изд.-во Воронеж. Гос. Ун-та, 1996. 104 с.
4. Балашова С. С. Сучасне розуміння концепту. Актуальні проблеми германської філології в Україні та Болонський процес: Матеріали II Міжнародної конференції (20 – 21 квітня 2007 року). Чернівці: Книги-XXI, 2007. С. 38 – 40.
5. Барабаш Ю. Апокаліпсис від Василя Барки : роман «Жовтий князь» у контексті літературної апокаліптики. Дивослово. 2011. №8. С. 52 – 61.
6. Барка В. «Жовтий князь». К. : ВАТ «Товариство «Київська правда»», 2003. 320 с.
7. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. М., 1994. С.72 – 130.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь : Перун, 2003. 1440 с.
9. Волошина Н. Й. Уроки позакласного читання в старших класах. К.: Рад. школа, 1988. 174 с.
10. Голобородько К. Ю. Лінгвістичний статус концепту. Культура народів Причорномор'я. Симферополь, 2002. №32. С.27 – 30.
11. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение. М.: Флинта. Наука, 2011. 135с.
12. Голод 1932 – 1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Збірник / Упор. Р.Я.Пиріг. К.: Політвидав України, 1990. 608 с.
13. Гурбанська А. «Сльози божої матері» Є.Гуцала як мета жанр. Слово і час. 2007. №1. С.70 – 74.
14. Гуцало Є. Голодомор. Київ: Молодь. 1990. 236 с.

15. Делез Ж. Логика смысла. М., 1995. С. 205.
16. Демьянков В. З. Термин «концепт» как элемент терминологической культуры. Язык как материя смысла: сб. ст. в честь академика Н.Ю.Шведовой / отв. ред. М.В.Ляпон. М., 2007. С.606 – 622.
17. Джеймс В. Принципы психологи. Режим доступа [http:// www.peoples.ru /science/philosophy/uiliyamJames](http://www.peoples.ru/science/philosophy/uiliyamJames) (дата звернення : 1502.2920) .
18. Дроботько Н. Характеристика родини Катранників (за романом В.Барки «Жовтий князь»). Дивослово. 2000. №6. С. 37 – 39.
19. Дятленко Т. Символічний пейзаж як елемент метафізичного виміру у романі В.Барки «Жовтий князь»: до проблеми формування вмінь аналізувати пейзаж у прозових творах різних художніх систем. Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. 2010. №4. С.14 – 17.
20. Жулинський М.Г. Слово і доля. К.: А.С.К. 2002. 640 с.
21. Жулинський М.Г. Високий світоч віри: голодомори в Україні та роман Василя Барки «Жовтий князь». К.: Педагогічна преса, 2003. 56 с.
22. Забарний О. Роман В.Барки «Жовтий князь»: до проблеми сприйняття старшокласниками образу літературного героя. Дивослово. 1996. № 10. №. 30 – 34.
23. Залевская А. А. Психологический подход к проблеме концепта. Методологические проблемы когнитивной лингвистики. Воронеж : ВГУ, 2001. С.12 – 13.
24. Зусман В. Г. Концепт в системе гуманитарного знания. Вопросы литературы. 2003. №2. URL: <http://magazines.russ.ru/voplit/2003/zys.html> (дата звернення: 16.01.2020).
25. Іващенко В. Компоненти змістової структури концепту як одиниці етнокультури. Українська мова. 2004. № 4. С.18 – 28.
26. Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози: [монографія]. К.: Вид. центр КНЛУ, 2002. 292с.

27. Карасик В. И. Культурные доминанты в языке. Языковая личность: культурные концепты. Волгоград-Архангельск : Перемена, 1996. С.3 – 16.
28. Каратаєва Г. М. Концепт/текстовий, концепт-константа: проблематика тлумачення. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна. Серія : Романо-германська філологія. 2007. №773. вип. 52. С. 42 – 44.
29. Карпенко А. В. Концепт у сучасних лінгво-когнітивних дослідженнях: підходи до визначення та типологія. Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка. Режим доступу: <http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/25391/1/> (дата звернення: 18.01.2020)).
30. Касьян Л.А. Термин «концепт» в современной лингвистике: различие его толкование. Вестник Югорского государственного университета. 2010. Выпуск 2 (17). С. 50 – 53.
31. Князев Н. Специфіка мови роману В.Барки «Жовтий князь». Дивослово. 1998. №3. С. 16 – 18.
32. Ковалів Ю. Василь Барка. Слово і час. 1992. № 2. С. 11 – 12.
33. Ковальчук О. Життя в зоні смерті: роман Василя Барки «Жовтий князь». Українська мова та література. 1996. № 9. С. 7.
34. Концепція літературної освіти в 11-річній загальноосвітній школі. 22 с. URL: docs.google.com/document/edit?id=1281 (дата звернення: 04.04.2020)
35. Корнієнко О. В. «Чорна сповідь моєї Вітчизни...»: урок-історико-літературне дослідження роману Василя Барки «Жовтий князь». Все для вчителя. 2010. №34 – 35. С. 84 – 86.
36. Кот Т. О. Система та структура уроків позакласного читання в середній школі [електронний ресурс]. Гуманізація навчально-виховного процесу: [зб. наук. праць / гол. ред. В. І. Сипченко]. Слов'янськ : Слов'янський держ. пед. ун-т, 2009. С.106 – 110. Режим доступу: http://www.nbuu.gov.ua/Portal/Soc_Gum/Gnvp/2009-47/index.htm (дата звернення: 18.05.2020)

37. Красных В. В. От концепта к тексту и обратно (к вопросу о психолингвистике текста). Вестник Московского университета. Серия Филология. 1998. №1. С. 53 – 70.
38. Краснобаєва-Чорна Ж. В. Термінополе концепт. Українська мова. 2006. №3. С.67 – 79.
39. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Гузгина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. Под общ. ред. Е. С. Кубряковой. М., 1996. 356 с.
40. Кудрявцев М. «Розп’ято мільйони без вини...»: Голокост – 33 в художніх інтерпретаціях. Українська мова та література. 2003. №8. С. 25 – 28.
41. Кудрявцев М. Голод-33 у художній літературі. Слово і час. 1993. № 10. С.68 – 73.
42. Кулинич В. Роман «Марія»: історія створення, зміст і проблематика. Філософська система духовності українського селянства на сторінках роману. Українська мова і література в школі. 2001. № 5. С. 26 – 28.
43. Кулинич В. Чотири уроки за творчістю В.Барки. Українська мова і література. 2000. №41. С.2 – 5.
44. Кумейська Н. Василь Барка «Жовтий князь»: урок-історико-літературне дослідження в 11 класі. Дивослово. 2005. №3. С. 27 – 28.
45. Лісовський А. Вивчення художнього твору в його літературно-естетичній цілісності. Українська мова і література в школі. 2001. № 5. С. 20 – 23.
46. Літературознавча енциклопедія: у 2-х томах. [упоряд. Ковалів Ю. І.]. К. : Академія, 2007. С. 521.
47. Лингвистический энциклопедический словарь / [гл. ред. В.Н.Ярцева]. М. : Сов. Энциклопедия, 1990. 683 с.
48. Лихачев Д. С. Концептосфера руського языка. Известия АН СССР. Серия литературы и языка. 1993. Т.52. №1. С. 3 – 9.
49. Логвиненко Н. «Вони були серцем чисті, як квіти і сонце...»: роман Василя Барки «Жовтий князь». Українська література в загальноосвітній школі. 1999. №3. С. 2 – 6.

50. Логвиненко Н. «Не було такого, відколи сонце світить»: вивчення роману В.Барки «Жовтий князь». Українська література в загальноосвітній школі. 1999. №2. С. 2-6.
51. Марочко В. І. Національні виміри голодомору в Україні (документальна розповідь) / В.І.Марочко, Б.В.Чирко. Відродження. 1993. №8. С. 21 – 27.
52. Маслова В. Когнитивная лингвистика. Минск : ТетраСистемс, 2004. 256 с.
53. Маслова В. А. Homo lingualis в культуре. Витебск : ВГУ им. П.М.Машерова, 2004. 214 с.
54. Маслова В. А. Поэт и культура: концептосфера Марины Цветаевой: учеб. Пособие. М. : Флинта, 2004. 256 с.
55. Менько С. В. Відгомін «голодного лихоліття» (Василь Барка «Жовтий князь»). Все для вчителя. 2010. С. 34 – 35. С. 102 – 104.
56. Миллер Л. В. Художественный концепт как смысловая и эстетическая категория. Мир русского слова. 2000. №4. С. 39 – 45.
57. Мовчан Р. В., Авраменко О. М., Пахаренко В. І. Українська література: підручн. для 11 кл. загальноосвітн. навч. закл (рівень стандарту, академічний рівень) / наук. ред.. Р.В.Мовчан. К.: Грамота, 2011. 352 с.
58. Мовчан Р. «Жовтий князь» Василя Барки. Слово і час. 1998. №12. С. 14 – 19.
59. Мовчан Р. Поетичний світ раннього Василя Барки. Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2007. №1. С. 78 – 89.
60. Монахова Т. Концепти «дім» і «дорога» у творах Валерія Шевчука : Коментар письменника. Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2007. №1. С. 90 – 92.
61. Наукові основи методики літератури: навчально-методичний посібник / за ред. Н. Й. Волошиної. Київ : Ленвіт, 2002. 344 с.
62. Низкодубова В. Василь Барка «Жовтий князь». Вивчаємо українську мову та літературу. 2004. №11. С. 17 – 19.

63. Никонова В.Г. Художественный концепт как система систем. Вісник Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна. Харків, 2006. 726 с.
64. Новейший философский словарь / сост. и гл.н.ред.А.А.Грицанов. 3-е изд., испр. Мн. : Книжный дом, 2003. 1280 с.
65. Новиков А. О. До ювілею драматурга. Вивчаємо українську мову та літературу. 2015. № 4 – 5. С. 65 – 66.
66. Новиков А. О. «Театр абсурду» Олексія Чугуя. Українська література. 2013. №12. С. 11 – 13.
67. Новиков А. О. Слово, яке варте того, аби бути почутим. Українська література в загальноосвітній школі. 2009. № 2. С. 44 – 45.
68. Овсієнко Н. «Чорна сповідь моєї вітчизни...»: урок-психологічне дослідження роману Василя Барки «Жовтий князь». Дивослово. 2008. №7. С. 9 – 13.
69. Огарьова Л. «То був страшний навмисний голод»: урок за романом Василя Барки «Жовтий князь». Дивослово. 2008. №7. С. 9 – 13.
70. Озерна З.С. В.Барка «Жовтий князь»: література діаспори. Все для вчителя. 2001. № 7. С. 45 – 48.
71. Орлов Я. Барка і його роман «Жовтий князь». Дивослово. 2000. № 6. С. 34 – 37.
72. Орлюк Я. Василь Барка і його роман «Жовтий князь». Дивослово. 2000. № 6. С. 34 – 36.
73. Осьмачка Т. Ротонда душоубців. Київ: ОМІКО, 1956. 471 с.
74. Павлів І. Роман «Жовтий князь» - один з найпомітніших творів української прози ХХ століття. Дивослово: Українська мова й література в навчальних закладах. 2010. №10. С. 9 – 14.
75. Пасічник Є. А. Українська література в школі. К. : «Радянська школа», 1983. 318 с.
76. Пастушенко О. Роман Уласа Самчука «Марія»: До проблем життєвої правди. Українська мова та література. 1998. №5. С. 6.

77. Підгайко В. А. У полоні Жовтого князя (за романом Василя Барки «Жовтий князь»). Вивчаємо українську мову та літературу. 2014. С. 31 – 32. С. 15 – 20.
78. Піскун О. «Над обмеженою реальністю видимого»: життя і творчість В.Барки. Українська мова і література в школі. 1999. № 3. С. 32 – 36.
79. Попова З., Стернин И. Когнитивная лингвистика. М. : АСТ : Восток-Запад, 2007. 314 с.
80. Попова З. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях / З.Попова, И.Стернин. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та. 2000. 30 с.
81. Привалова С. Педагогічне керування процесом вивчення мови художнього твору у старших класах: На матеріалі роману В.Барки «Жовтий князь». Українська література в загальноосвітній школі. 2005. №4. С. 20 – 23.
82. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя : Прем'єр, 2008. 332 с.
83. Прохоров Ю.Е. В поисках концепта. Москва: Наука, 2009. 176 с.
84. Русанова О. Тема голодомору в літературних творах. Українська мова та література. Шкільний світ. 2008. №40. С. 10 – 23.
85. Савченко В. Василь Барка – письменник апокаліптичної доби. Вітчизна. 2007. №5/6. С. 155 – 157.
86. Самійленко О. Великий голод у творах радянських письменників. Сучасність. Ч. 6. С. 23 – 35.
87. Самчук Улас. Марія. Український історичний роман. К., 1997. 168 с.
88. Сверстюк Є. Поет, філософ, самотник. Слово і час. 1993. № 7. С. 5.
89. Сірик І. Якщо будемо нічим – нічим і залишимось: Урок-спостереження [за романом У.Самчука «Марія»]. 11 клас. Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. 2001. № 6. С. 66 – 68.
90. Словник іншомовних слів. За ред.. О.С.Мельничука. К.: Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1974. 542 с.
91. Степанишин Б. І. Викладання української літератури в школі: Методичний посібник для вчителя. К.: РВЦ «Проза», 1995. С. 221 – 230.

92. Столиця відчаю. Голодомор 1932 – 1933 рр. на Харківщині вустами очевидців. Свідчення, коментарі. Х.: Видання часопису «Березіль». 2006. 416 с.
93. Султанов Ю. І. Методична концепція викладання зарубіжної літератури. Зарубіжна література в середніх навчальних закладах. 2000. № 2. С. 2 – 6.
94. Таценко Н. В. «Концепт» як ключове поняття когнітивної лінгвістики. Вісник СумДУ. Серія «Філологія». Суми : Вид-во СумДУ, 2008. № 1. С. 105 – 110.
95. Тельчарова В. Життєві основи роману Василя Барки «Жовтий князь». Дивослово. 2000. № 6. С. 31 – 33.
96. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі. К.: Академія, 2012. 312 с.
97. Турута Т. Вивчення творчості Василя Барки в школі. Тернопіль, 2004. 48 с.
98. Турута Т. У лабетах ненависного звіра: проблемний семінар за романом В.Барки «Жовтий князь». Українська література в загальноосвітній школі. 2003. № 7. С. 25 – 28.
99. Убийко В.И. Концептосфера внутреннего мира человека в аспекте когнитивной лингвистики. Виноградовские чтения. Когнитивные и культурологические подходы к языковой семантике: Тезисы докладов научной конференции. М., 1999. С. 52 – 53.
100. Українська література. 10-11 класи. Програма для профільного навчання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Філологічний напрям (профіль – українська філологія) / авт. колектив: Г.О.Усатенко, А.М.Фасоля
101. Українська література. 10-11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Рівень стандарту; за заг. ред. Р. В. Мовчан;
102. Українська література. 11 клас. Профільний рівень: Хрестоматія-довідник / Упорядник О.І.Борзенко. Х.: Вид-во «Ранок», 2011. 880 с.
103. Фасоля А. Роман Уласа Самчука «Марія». Три варіанти одного уроку. Дивослово. 1999. № 3. С. 39 – 42.

104. Фасоля А. Українська людина на зламі століть і епох: (Роман «Марія» У.Самчука в 11 класі). Українська література в загальноосвітній школі. 1999. № 4. С. 16 – 21.
105. Федоренко Т. Композиційний аналіз роману «Жовтий князь» Василя Барки. Українська література в загальноосвітній школі. №4. С. 21 – 25.
106. Худяков А.А. Концепт и значение. Языковая личность: культурные концепты. Волгоград: Перемена, 1996. С. 97 – 103.
107. Цьомух О. Поняття «концепт» у сучасному лінгвістичному дискурсі. [URL:http://litmisto.org.ua/?p=9058](http://litmisto.org.ua/?p=9058) (дата звернення: 07.04.2020).
108. Чугуй О. Червоний смерч: (Песа-дилогія: I. Бенкет голодних. II. Весілля людодідів). Харків: Обласне об'єднання Всеукраїнського Товариства «Просвіта» ім. Т.Шевченка. 2000. 68 с.
109. Штейнбук Ф. М. Методика викладання зарубіжної літератури в школі: навчальний посібник. Тернопіль: Мандрівець, 2009. 280 с.
110. Шуминська Л. Вивчення у школі повісті В. Барки «Жовтий князь». Рідна школа. 2000. № 4. С. 24 – 27.
111. Шурапов В. Як нам болить за тебе, Україно.... Поема-спогад. Кіровоград. Вид-во ТОВ «КОД», 2008. 50 с.
112. Щерба Л. В. Избранные работы по русскому языку. М. : Учпедгиз, 1957, 188 с.
113. Ялтинець Т. Л. Методичні прийоми на уроках зарубіжної літератури. Всесвітня література та культура в середніх навчальних закладах України. 2003. № 4. С. 5 – 6.
114. Яричук В. А. Уроки позакласного читання в системі шкільної літературної освіти. Вивчаємо українську мову та літературу. 2018. № 27. С. 2 – 8.
115. Ясиновська О. В. Про межі термінів поняття і концепт у сучасній когнітивній лінгвістиці. Вісник Львівського національного університету імені І.Франка. Серія філологічна. 2003. Вип. 30. С. 87 – 92.

ДОДАТКИ

Урок №1

Тема: Роман «Марія» Уласа Самчука – перший в українській літературі художній твір про насильницьку колективізацію, голодомор 1932 – 1933 років. Особливості побудови роману. Трагізм образу Марії

Мета: дати учням основні відомості про життя і творчість Уласа Самчука, з'ясувати творчу історію і жанрові особливості роману «Марія», охарактеризувати його проблематику, довести її актуальність; розкрити трагізм існування мешканців одного села, однієї родини у часи лихоліття 1922 – 1923 років; охарактеризувати образ Марії, довести, що це символічний персоніфікований образ України, показати її взаємозв'язок з іншими героями роману;

розвивати навички шкільного аналізу епічного твору, творчі здібності учнів, формувати вміння висловлювати і аргументувати власну думку;

виховувати шанобливе ставлення до творчої спадщини Уласа Самчука, співчуття і любов до українського народу, повагу до історичного минулого нашої країни

Тип уроку: урок позакласного читання

Обладнання: узагальнювальна таблиця «Жанрові та стильові особливості роману Уласа Самчука «Марія»», аудіо запис «Ave Maria», репродукція картини Рафаеля «Мадонна»

Хід уроку

I. Актуалізація опорних знань.

1. Виразне зачитування вчителем вірша про Голодомор.

Не звільняється пам'ять,

Відлуннює знову роками.

Я зітхну. Запалю обгорілу свічу.

Помічаю: не замки – твердині,

Не храми – кам'яний чорнозем,
 Потріскані стіни плачу
 Піднялись, озиваються в десятиліттях
 З даліни, аж немов з кам'яної гори
 Надійшли. Придивляюсь,
 Вкраїна. ХХ століття.
 І не рік, а криваве клеймо – тридцять три.

2. Вступна бесіда.

- Яке враження справив на вас прослуханий вірш? Які емоції він викликає?
- Подумайте, із якими подіями в Україні пов'язана ця поезія?
- Які асоціації вона у вас викликала?
- Пригадайте відомий вам матеріал про Голодомор. Розтлумачте слово «геноцид».
- Назвіть і охарактеризуйте причини і наслідки Голодомору (*Вивезення з України урожаю 1933 року до останнього колоска, колективізація, розкуркулювання, геноцид. Наслідки Голодомору: загинуло 12 млн чоловік, вивезено з України до Сибіру, на Урал, райони Крайньої Півночі 3 млн чоловік*).

II. Повідомлення теми, мети, завдань уроку.

Коментар учителя. Довгі роки тема Голодомору замовчувалася, заперечувалася, хоча тривалий час уже існували твори очевидців, які підтверджували геноцид українського народу. Серед них – перший – Улас Самчук, який написав роман «Марія» - твір неординарний, твір-спалах, про який і піде мова на сьогоднішньому уроці.

Отже, тема нашого уроку: «Роман «Марія» Уласа Самчука – перший в українській літературі художній твір про насильницьку колективізацію, голодомор 1932 – 1933 років. Особливості побудови роману. Трагізм образу Марії». Протягом уроку ми з вами з'ясуємо творчу історію і жанрові особливості роману «Марія», охарактеризуємо його проблематику, доведемо її актуальність; розкриємо трагізм існування мешканців одного села, однієї

родини у часи лихоліття 1922 – 1923 років; охарактеризуємо образ Марії, доведемо, що це символічний персоніфікований образ України, покажемо її взаємозв'язок з іншими героями роману.

III. Сприймання та усвідомлення нового навчального матеріалу.

3.1. Вступне слово вчителя.

Ім'я Уласа Самчука, замовчуване в Україні впродовж десятиліть, має стати знаним і близьким для кожного з нас, бо він дуже любив Батьківщину, рідний народ, вийшов із низин і дійшов до вершин національної культури, створив такі панорамні літературні полотна, якими ми можемо зараз пишатися. Його відлучали від рідного народу, бо був патріотом і прозорливцем, що передбачав майбутнє України. У своїх спогадах він писав: «Я не тому письменник українського народу, що вмю писати. Я тому письменник, що відчуваю обов'язок перед народом. Бог вложив в мої руки перо. Хай буде дозволено мені використати його для доброго і потрібного». Недаремно Степан Гінчук назвав його «українським Гомером ХХ століття».

Тема Голодомору, про яку писав автор, є актуальною і болючою й досі. Чимало письменників звертались до теми Голодомору, адже пережите народом відчувалося в їхніх душах гірким болем. Тему Голодомору в своїй творчості порушували: Юрій Клен (поема «Прокляті роки», «Україна», «Попіл імперії»), Євген Гуцало («Голодомор»), Микола Руденко («Хрест»).

3.2. Повідомлення учня-літературознавця на тему «Творча історія роману «Марія»».

Роман Уласа Самчука «Марія» – це не просто твір яскравого змісту, це роман-самородок, роман-спалах. Автор написав свій твір у 1933 році і присвятив українському селу, матерям, які загинули від голоду в 1932 – 1933 роках. Твір став страшним за своїм трагізмом обвинуваченням більшовицької системи.

Сам прозаїк не був очевидцем страшних подій, але пам'ятав голод у 1920-х роках, коли з радянської території тікали нещасні люди й просили хоч шматочок хліба. Автор мав можливість спілкуватися з тими, кому пощастило

вислизнути на волю в 1933-му році. Працюючи над змістом твору, митець зіставляв різні, одну жахливішу від іншої, розповіді, осмислював події масштабно: голод нищив націю не тільки в Україні, а практично в усіх регіонах, де жили етнічні українці. Таким чином, штучний голод планувався сталінською клікою як геноцид, як замах на українську націю.

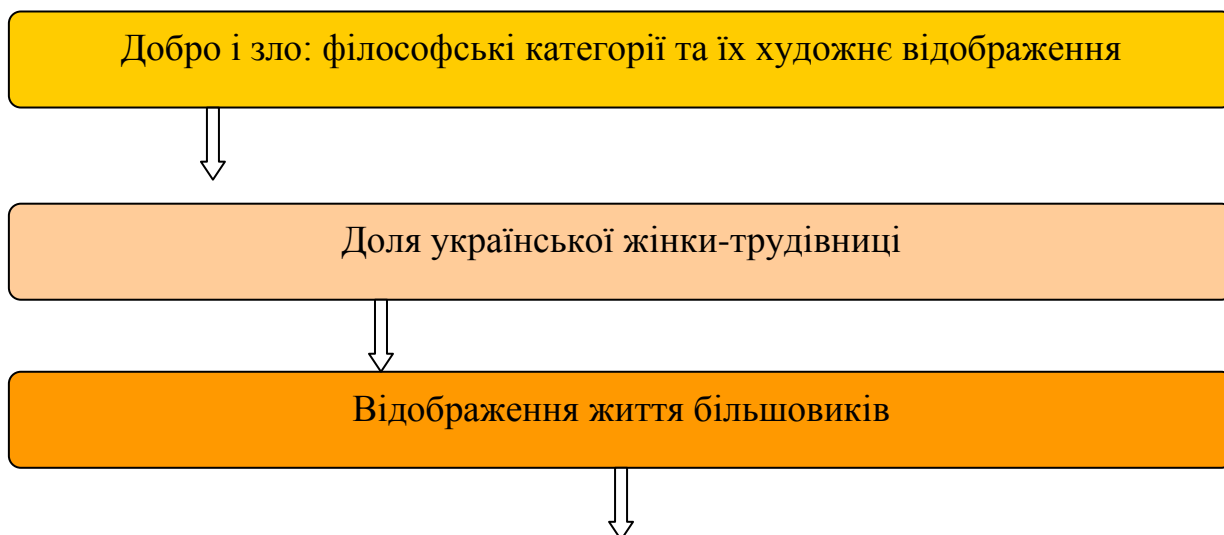
Герої твору – реальні люди, з якими був знайомий автор. Прототипом головної героїні Марії стала германська красуня Мотря, весела, привітна, працелюбна сирота; прототипом Гната – рідний дядько письменника. Мартин Заруба також мав життєвого відповідника. Дійсний факт отримання від нього Мотрею приданого. І вперше в нашій літературі він зображений не глитаєм і визискувачем, а розсудливою і щедрою людиною. І одруження Марії з Гнатом, розлучення, життя з Корнієм – це життя Мотрі. Не було в Мотрі дорослих дітей, померли маленькими. А ось картини більшовицького господарювання, голод – це вже з розповідей утікачів із «соціалістичного раю». Твір було видано тричі: уперше – у Львові в 1934 році, потім у 1941, 1991 роках.

3.3. Робота з теоретико-літературним поняттям.

Роман-хроніка – це роман, у якому всі події, що розгортаються на сторінках твору, написані у хронологічному порядку.

3.4. Метод «Кубування».

Завдання: учні мають записати основні проблеми роману і пояснити їх. Записи здійснюють у вигляді геометричного зображення.

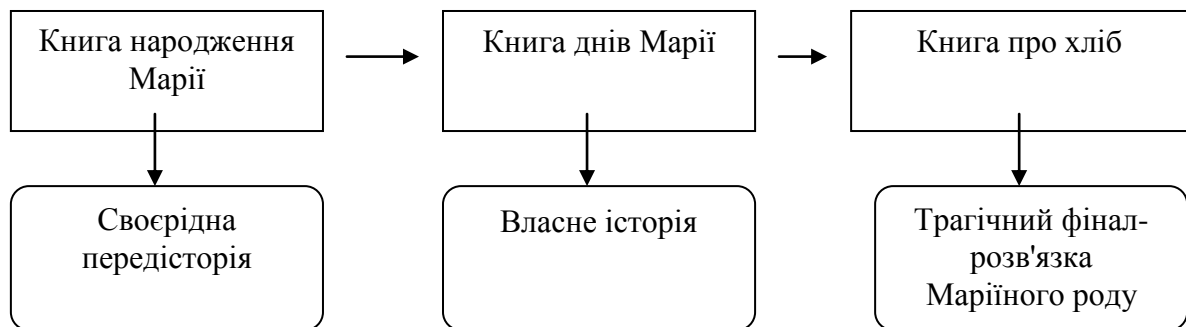

↓

Відображення гіркої і жахливої правди про Голодомор

3.5. Робота над композиційними особливостями твору.

Коментар учителя. Роман складається з трьох частин: «Книга народження Марії», «Книга днів Марії», «Книга про хліб». Кожна частина твору розпочинається словом «книга», що пов'язує, таким чином, твір із біблійним оповіданням.

- Які етапи проходить Марія на своєму життєвому шляху? До якого висновку спонукає назва I розділу «Книга про народження Марії»? *(Поява на світ, сирітство; розквіт у праці на землі, у материнстві; похорон трьох дітей, народжених від нелюбого чоловіка Гната, і спроба повернути долю, прощення Гнатом усіх заподіяних Марією кривд і шлях героїні до нової родини).*

- Як ви вважаєте, з якою метою вона пройшла цей шлях? *(Цей шлях пройшла жінка, звичайна, для того, щоб вийти з нього загартованою для життя і для спасіння «живих душ», як це сталося з Дівою Марією).*

- Чи можна вважати другу книгу – «Книгу днів Марії» - книгою про Марію-рятівницю? Доведіть свої думки цитатами з тексту твору *(Врятувала Корнія від ледарства і москальщини у поведінці, повернула його до землі; врятувала Корнієве господарство від занепаду; врятувала Гната від тюрми за підпал будинку, зрозумівши і пробачивши його; дає можливість отямитися осатанілому Максимові, терплячи його збиткування).*

- Чому третя частина носить назву «Книга про хліб»? *(Тому що друга частина закінчується словами «Дні Марії скінчилися. Сонце так само*

сходило і заходило Але знаки на сході все більше і більше вказували на ближнього. Йшов, ступав і перемагав жорстокий дух руїни, і не було йому спину, бо ані Корній, ні Марія, ні сотні, тисячі Корнійів і Марії не знали і не могли знати, що близиться їх занепад, їх кінець». Далі йде безлад, порушено сталий лад життя, земля по коліна в крові. І увесь сенс життя звужується до жадання хліба. Хліб став у романі не просто символом, а еквівалентом життя).

3.6. Робота з узагальнювальною таблицею «Жанрові та стильові особливості роману Уласа Самчука «Марія»».

Жанрові особливості твору	Зразок української класичної прози (за винятком перших сторінок) – змальовано картини звичайного селянського життя з його радощами, печалями і турботами.
	Твір трагедійно-оптимістичного жанру (це трагедія, яка викликає гнів і кличе до рішучої боротьби з кривдниками).
	Повість-хроніка (життя Марії від народження до останнього подиху.)
	Відновлення традицій агіографічного жанру.
	Біблійно-житійний пафос.
Стильові особливості	Короткі та розповідні речення.
	Паузи.
	Поєднання слухово-зорових відчуттів.
	Спонукальні речення.

3.7. Виразне зачитування учнем поезії М.Тарасіч.

О Боже правий! Не карай
 За мій хмільний гріховний нрав.
 Бо ж не бездушна я піщинка,
 Всевишній Боже, я ж бо Жінка!
 Жива, земна – із плоті й крові –

Я прагну ласки і любові.
 В думках, вві сні і наяву
 Твоєю волею живу,
 Молюсь тобі, але не каюсь, -
 Моєї в тім нема вини
 Прости. Помилуй. Сохрани.

3.8. Робота за змістом прослуханої поезії.

- Яке враження на вас справив даний вірш? Які емоції він викликає?
- Про кого йде мова у творі?
- Якою постає жінка взагалі у ньому?
- Чи можемо ми говорити про те, що дана поезія розкриває специфіку внутрішнього світу героїні роману Уласа Самчука «Марія»?

3.9. Розв'язання проблемних питань.

1. Як ви гадаєте, чому саме ім'я Марія автор образ назвою свого роману?
(Автор вибрав це ім'я не випадково, адже так називалась Марія, мати Ісуса Христа).
2. Чому, на вашу думку, життя Марії зображено, як свічка, яка поступово гасне?
(Героїня втрачає своїх дітей, а потім згасає сама).
3. Як ви вважаєте, чому згасає, а не помирає?
(Смерть від голоду не приходить миттєво. Життя людини згасає, як свічка, яка догорає).
4. Чому життя Марії порівнюється саме з білою свічкою?
(Душа Марії була чистою і світлою, ті страждання, які випали на її долю, очистили її, вона спокутувала усі гріхи своїм подальшим життям, своєю мученицькою смертю).

3.10. Робота над характеристикою образу Марії.

- Життя Марії, за підрахунками, 71 рік 11 місяців. Чи була вона щасливою усі ці роки?
(Ні, тому що її життя можна розділити на чорно-білі смуги і, якщо їх порахувати, то чорні смуги переважають).
- Пригадайте й розкажіть, коли ми вперше зустрічаємо слово «Голод», який є провісником страшного лиха?
(Перші згадки про голод на похороні батька).

Сирітське дитинство теж було голодним. Їла шматок чорного хліба. Життя з Корнієм теж починала напівголодною. Від голоду гине її син Демко).

3.11. Коментар учителя.

Не знала Марія, що така жахлива смерть чекала на неї, на всю її родину, на цілу Україну. Тому твір присвячено «матерям, що загинули голодною смертю», матерям, що зникають з лиця землі, добрим жінкам, які родилися і внесли в життя щастя, радість, несли працю і сміх молодий.

3.12. Робота з текстом художнього твору.

- Що ви дізналися про дитинство Марії? *(Коли Марії пішов шостий рік, припало на каменоломнях батька, а за два місяці, підточена важкою хворобою, злягла мати і більше не піднялася. Героїня жила спочатку у тітки Катерини, а з 9 років пішла в найми, тяжко працювала, але ніколи не жалілася).*

- Чому Марія подала рушники Гнатові? *(Марія не кохала Гната, але він був господарем. А від Корнія чекала листів, та не дочекалася).*

- Чому помирали діти Марії та Гната? *(Мабуть тому, що це був шлюб без взаємності, без кохання).*

- Як вплинули сім років служби государю на Корнія і що змінило його, повернуло в русло звичайного селянського життя? *(Коли Корній повернувся з армії, почав калічити мову, пересипаючи її російськими словами, жорстоко ставився до Марії).*

- Як ви вважаєте, чи була б Марія щасливою, якби відразу вийшла заміж за Корнія? *(Мабуть, ні. Навряд чи терпіла б вона, якби сама почувалася невинною, зрадницею перед милим).*

- Коли Марія стала жити з Корнієм, то через деякий час він змінився, став терплячішим, добрішим. Що чи хто змінили його? *(Змінила Корнія Марія і праця на землі. Він узяв шлюб з Марією, «...Марія вперта працею до землі, самовідреченням добилася нарешті правди бути законною власністю чоловіка», терпінням, любов'ю і покорою взяла Корнія).*

- Чи була Марія в той період щасливою? *(Так, бо була поряд з коханим чоловіком. Бог подарував їм дитину, господарство розросталось, вони стали добрими господарями і село це визнало).*
- Знайдіть і зачитайте в тексті образ Марії в цей період. Як вона себе поводи́ла? *(«Марія бігає, руки мліють від втоми, але лагідна посмішка не сходить з її вуст»).*
- Якими мріями вона жила в цей період? *(Марія жила мріями про щасливе життя, про лад у родині).*
- Чому селяни вороже ставилися до більшовицької влади? *(Нагаями гнали на роботу, знущалися з них).*
- Поясніть, яки в розумієте вислів «Україна корчиться з голоду»?
- Чому Корній не хоче йти в комунію? Чим зворушують його роздуми про життя?
- Що ви можете розповісти про дітей Марії? Якою була їхня доля?
- Яка страшна подія відбулася на Великдень? Чому Марія не звинуватила у підпалі Гната, хоч у душі відчувала його провину? *(Марія відчувала й завжди знала, що скривдила Гната, тому підпал її садиби був актом справедливості).*
- Чому Марія не взяла гроші від Гната? *(Вона була гордою, не хотіла залежати від Гната, гроші могли б бути платою за мовчання, щоб вона не звинуватила його у підпалі свого будинку).*
- Чому героїня не хоче більше бачити Гната? *(Мабуть тому, що він постійно нагадує про втрачених дітей, нелегкі роки спільного життя, яке вона хоче забути, тому що у неї зараз зовсім інше життя, і вона інша).*
- Чи побачилися ще Гнат з Марією? Знайдіть у творі опис Марії, коли Гнат побачив її востаннє за кілька днів до смерті. Чому Гнат цілує руку Марії? *(Він возвеличує і славить її. «Цілую руку матері, цілую святість велику. Цілую працю! Маріє!»).*
- Гнат висповідався Марії за свій гріх і просив пробачення. Чи могла Марія не пробачити? *(Ні. Марія вміла пробачати, бо саме цього навчив Бог).*

3.12. Зачитування учнем уривку з твору (Останні дні життя Марії) (під музику «Ave Maria»).

3.13. Розв'язання проблемного запитання.

Коментар учителя. Сумний кінець. Страшна доля Марії. Страшна доля України. Майже в останні хвилини життя Корній промовляє: «Може, виживе, може, ще буде, не зникне наш рід...».

- Чому він так сказав, адже всі діти померли? (Герой вірив в Україну).

IV. Узагальнення і систематизація набутих знань учнів

4.1. Робота з репродукцією картини Рафаеля «Мадонна».

- Зверніть увагу на репродукцію картини «Мадонна» відомого художника Рафаеля.

- Опишіть зображене на картині.

- Опишіть її очі (Вони чисті і святі. Мадонна вічна, як саме життя).

- Як ви вважаєте, якби нащадки Марії вижили, якими вони були б у житті?

4.2. Літературний блиц-диктант.

1. Жанр твору «Марія» (агіографічний роман-хроніка).

2. Твір присвячений...(матерям, що загинули голодною смертю на Україні в роках 1932 - 1933).

3. Образ головної героїні Марії підноситься до таких символічних узагальнень... (символ Божої Матері, символ матері-України).

4. Марія прожила...(71 рік 11 місяців).

5. Роман «Марія» написано в...(1933 році).

6. Назвати визначальні риси характеру образу Марії (сильна, внутрішньо самодостатня, завзята, борець за існування).

7. З яких книг складається роман «Марія» («Книга про народження Марії», «Книга днів Марії», «Книга про хліб»)

V. Підведення підсумків. Оцінювання роботи учнів.

5.1. Зачитування учням вірша «Уласові Самчукові».

Не так уже й багато на Землі – тих іскор Божих творчого горіння.

Сяйне одна чи дві на покоління метеоритним спалахом в імлі...

Яке блаженство і який то біль – людської пристрасті терпке причастя...
 Але чи є, скажіть, великим щастям творить щедроти у краю рабів!
 Віншують новелістів королі, у троннім залі – урочисті речі, та не тобі.
 У тебе – хрест предтечі лауреатів вільної землі.

5.2. Підсумкове слово вчителя.

Роман «Марія» присвячений матерям, що загинули голодною смертю на Україні в 1932 -1933 роках. За всю історію жоден народ не зазнав такого тоталітарного нищення, як українці. Від нечуваного організованого голодомору в 1933 році померло від голоду близько 10 мільйонів хліборобів. «Марія» - один із найдосконаліших творів Уласа Самчука про трагічну долю України в роки Першої світової війни, революції, про насильницьку колективізацію, голод. В образі головної героїні автор утілює високі моральні риси українського народу: доброту, любов, працьовитість, самопожертву, усвідомлення людської гідності. Марія – це символ України.

Щоб людина залишилася людиною, їй потрібні любов і віра. Вони дають силу. Настрій твору – оптимістичний. Кожен із нас сьогодні повинен знайти своє місце в житті, визначивши, хто він: син чи дочка України, представник великого народу, українець чи малорос? Задумайтеся над цим уже сьогодні!

VI. Оголошення і коментар домашнього завдання.

1. Вивчити теоретичний матеріал.
2. Творче завдання: підготувати запитання автору роману «Марія», які б ви могли задати авторові під час зустрічі з ним.

Урок №2

Тема. «Я щасливий, бо маю Божу поміч написати твори, про які мріяв»

Мета: подати основні факти з життя і творчості Василя Барки, показати трагізм його життя, розкрити багатогранність творчого генія,

охарактеризувати художню спадщину митця, з'ясувати місце і роль Василя Барки в розвиткові української літератури ХХ століття;

розвивати образність мислення, пам'ять, увагу, усне правильне логічне мовлення;

виховувати почуття патріотизму, пошану до історії України

Тип уроку: нестандартний урок

Форма проведення: урок-зустріч з письменником

Обладнання: мультимедійна відео презентація «Життя і творчість Василя Барки», мультимедійна відео презентація «В.Барка-художник», аудіо запис пісні «Журавлі»

Хід проведення

1. Зачитування вірша «Вічний монолог».

Я ще не вмер...

Ще промінь в оці грає.

В четвер мені пішов десятий рік.

Хіба в такому віці помирають?!

Ви тільки поверніть мене на бік.

До вишеньки.

В колиску ясночолу...

Я чую запах квітів. Я не вмер...

А небо стрімко падає додолу.

Тримайте хтось!

Хоча б за коси верб...

Куди ж ви люди, людоньки, куди?

Окраєць ласки.

Чи хоч з печі диму!

В клітинці кожній – озеро води.

Я ще не вмер.

Усі проходять мимо.

....А житечко моє таке густе.

...А мамина рука іще гаряча.

Вам стане соромно колись за те.

Та я вже цього не побачу.

2. Евристична бесіда.

- Подумайте, про який трагічний період історії йде мова у вірші?
- Хто є ліричним героєм твору? Як ви вважаєте, чи випадково?
- Чи можемо стверджувати, що ліричний герой твору є уособленням людей, які на власні очі бачили страшні картини Голодомору?

3. Метод «Асоціативний куц».

Завдання: підібрати синоніми до слова «голод».

Голод – голодомор, лихоліття, лихо, геноцид.

- Які емоції викликає у вас дане слово?
- Подумайте, з якими подіями в житті України воно пов'язане?
- Що ви можете пригадати про Голодомори в Україні?

4. Прослуховування пісні «Журавлі».

5. Бесіда за прослуханим матеріалом.

- Розкажіть коротенько, про що йде мова в даному ліричному творі.
- Якими емоціями і почуттями вона переповнена?
- Чому весь твір пройнятий сумним настроєм розлуки?
- Про долю яких особистостей йде у ній мова?

6. Коментар учителя. Пісня неначе промовляє голосами тих, хто змушений був через ряд об'єктивних причин покинути рідну неньку-Батьківщину, тих, хто опинився далеко за її межами, хто відчув на собі «присмак» емігрантського життя. В основному це були творчі люди, ті, хто силою авторського пера намагався донести правду до широкого люду, розкрити їм очі на страшні сторінки історії України, хто не мирився з існуючими порядками і робив спроби протистояти їм. Серед тих, хто залишився вірним сином батьківщини, був нащадок славного полтавського роду Василь Костянтинович Очерет, який обрав собі псевдонім Василь Барка.

7. Учень-читач декламує вірш Оксани Лятуринської «В.Барці».

У козульці янголяток,
 Що здіймається крилато,
 Він у небо задививсь, очка широко розкрив.
 Щось ввижає ніби. Може,
 Ще гарніший світик Божий.
 І, немов барабульки,
 В очечках стоять слізки.
 Сонечко чи дощик дрібен –
 Сниться, сниться сончик срібне.
 І від тих чудесних з'яв
 Подив серденько поїняв.

8. Слова ведучого 1. Поет, філософ, самотник, Василь Барка виділяється серед найталановитіших українських письменників еміграції і своїм способом життя, і спрямуванням своєї творчості. Він успадкував сковородинську духовну дорогу і не сходив з неї.

9. Розповідь учня-біографа 1.

Справжнє ім'я письменника – Василь Костянтинович Очерет. Він народився 16 липня 1908 року в селі Солониця на Полтавщині в незаможній родині. Батько працював теслею, а у вільний час разом зі своїми синами доглядали чужі сади. Освіта майбутнього письменника була поетапною. Спочатку він навчався в духовному училищі в Лубнах, потім – у Лубенському педагогічному технікумі. Подальше своє трудове життя присвятив педагогічній діяльності на Донбасі, яку змушений був залишити і переїхати в Краснодар через конфлікт із партійними чиновниками, назвавши їх на зборах злодіями і злочинцями за те, що привласнювали все, що надходило для дітей, які часто хворіли. Влада самовільно, без суду ув'язнила вчителя і оголосила божевільним. Але лікар не підтвердила такого діагнозу, а вірний друг порадив якнайшвидше змінити місце проживання, тікати з України. Майбутній письменник виїхав на Кубань, жив у Краснодарі. На

новому місці проживання майбутній митець вступив на навчання до місцевого педагогічного інституту на філологічний факультет.

10. Розповідь учня-біографа 2.

Літературна стежка Василя Барки розпочалася з поезії. 1930 року з'явилася збірка поезій «Шляхи», 1932 – збірка «Цехи». Василь Барка вдало поєднував навчання з науковою діяльністю, оскільки спочатку став аспірантом українського відділення, потім змушений був перевестися до відділу історії середньовічних літератур Московського педагогічного інституту. Був настільки енергійним і завзятим, що поєднував навчання з роботою у Краснодарському художньому музеї науковим співробітником, вивчав європейський живопис, викладав в інституті. 13 березня 1940 року захистив кандидатську дисертацію на тему « «Божественна комедія» Данте: (Політична теорія, гуманізм, риси стилю)». Війна змінила життєву долю митця, закинула далеко за межі рідної землі.

11. Зачитування учнем спогадів Василя Барки.

«Слухайте, я був радянським патріотом. Я ненавидів сталінщину всіма фібрами своєї душі. Я вірив у ідеальний образ комунізму. Я був хворий, дуже хворий перед війною. Одужав. І можна було відпрошуватися від фронту. Я пішов на фронт, бо вважав, що це мій обов'язок, бо гітлеризм несе нищення народів...Спершу ми були в народному ополченні...А потім німці так швидко рушили на Кавказ, що нас вивели із казарм народного ополчення і влили в регулярну червоноармійську частину, яка обороняла підступи до Кавказу. Мене поранили осколком у голову, виходили чужі люди. Невдовзі полон, голодні до божевілля дні та ночі, знущання фашистів, важкі роботи в Німеччині. Сумував за Батьківщиною, родиною. Але вороття стало неможливим: за те, що лишилося на окупованій території, що вивезли до Німеччини і за співробітництво в закордонному українському видавництві «Голос» мене чекала тільки смерть».

12. Розповідь учня-біографа 3.

Повоєнна Німеччина стала країною руїн, бідувань і жорстоких переслідувань. У 1950 році Василь Барка виїхав до Америки і оселився поблизу Нью-Йорка. Але й тут було нелегко. Часто безробітний, хворий, він жив напроголодь. Доводилося погоджуватися на будь-яку роботу, братися за будь-які справи. Проте, перебуваючи у таких складних життєвих обставинах, він продовжував писати художні твори.

З роками автор дедалі ближче підходив до проблеми людини і Бога. У день свого 50-ліття прийняв біле чернецтво, тобто вирішив стати монахом у мирському житті. Його прозвали «Святим чоловіком» за те, що він усвідомив істину: довкола світ змінити не можна, але його можна змінити в собі. Виходячи з цього, митець був переконаний, що його твори – це співтворчість вищих сил, які йому диктуються навіть поза його свідомістю.

13. Зачитування учнем спогадів Василя Барки.

«Я приходжу до кінця днів своїх, не маючи нічого з матеріальних речей, навіть телевізора. Одяг купую в магазинах Армії Спасіння. Але я щасливий, бо маю Божу поміч писати твори, про які мріяв, я знаю, що вони будуть значною допомогою в духовному житті мого народу, особливо в майбутньому. Мої книжки застерігають від духовної сліпоти, блукають в світоглядницьких пошуках...Щастя – це коли людина знайде собі дорогу».

14. Рольова гра «Інтерв'ю з письменником» (учень в образі Василя Барки відповідає на запитання).

1. Ми вже багато дізналися про ваше життя, творчість. Хотілося б дізнатися, як з'явився псевдонім Василь Барка?

«Цей псевдонім я вибирав не більше хвилини. Це було 1943 року. Я передав до Праги свого вірша «Земля» для журналу «Пробоем». Подумав, як його підписати. В Україні мав рідню – всі Очерети. На Кавказі залишилася дружина-адигейка Довлетхан і син Юрій – Очерети. Їм могла дорого коштувати ця «Земля», якби підписав її власним прізвищем. Тягти з вигаданням псевдоніма було ніколи. А в уяві постала річка Кубань – і я з іншими робітниками розвантажую барку з помідорами. Чомусь моє життя

нагадало мені ту барку, яка тягнеться туди-сюди, несучи на собі те, що людям потрібно. Я підписався Василем Баркою».

2. Ви цікавились багатьма аспектами культурного життя свого народу. Чим є для Вас літературна творчість?

«Творчість – це джерело натхнення. Я прагнув відтворити в творах, як духовній «іконі» образ Христа Спасителя – для українського красного письменства, що становить осердя культури творчого життя народу».

3. Як би ви сформулювали своє життєве кредо?

«Своє життєве та творче кредо я б висловив так: «Письменник, що вміє прийняти всі прокляття на свою голову і віддає перевагу станіві злидаря, обшарпанця, відлюдника-ченця, аби тільки бути вірним таємничому кличу з невідомості, - рівний силою свого духу подвижнику і герою, бо він саможертвою зберігає світло для всіх. Письменник повинен бути непокірним і неслухняним: повинен іти своєю, призначеною йому від народження, стежкою. Зобов'язаний бути ворогом усіх, хто чинить насильство».

15. Слова вєдучого 2. Осяяна благодать Творця, святощі і заповіти християнства, велика культура, що виросла на його основі – це той вічний сад, який плекав Василь Барка. Помер письменник 11 квітня 2003 року в притулку для інвалідів гірського містечка Ліберті США. Про надзвичайний творчий талант митця свідчить його різножанрова творча спадщина.

16. Презентація учнем-літературознавцем узагальнювальної таблиці на тему «Різножанровість творчої спадщини Василя Барки».

<i>Творча спадщина Василя Барки</i>			
<i>Літературознавчі есе</i>	<i>Поетичні збірки</i>	<i>Романи</i>	<i>Твори інших жанрів</i>
«Хліборобський орфей, або кларнетизм» (1956), «Увага про поезію старовинну і сучасну»	«Шляхи» (1930), «Цехи» (1932), «Апостоли» (1946), «Білий світ» (1947), «Псалом голубиноного	«Рай» (1953), «Жовтий князь» (1963 – 1968), «Спокутник і ключі зелені»	Роман у віршах «Свідок до сонця шестикрилих» (1981), драматична поема «Кавказ»

(1958), садівнича» «Жайворонкові джерела» «Вершник (1965),	«Земля (1977), «Жайворонкові (1956), неба»	поля» (1948), «Океан 1» (1959), «Лірик» (1968), «Океан 2» (1970), «Океан 3» (1992)	(1992)	(1993), епічна поема «Судний степ» (1992)
---	--	--	--------	--

17. Слова ведучого 1. Наші сучасники знають Василя Барку як неперевершеного майстра епічних творів. Відтак, навряд чи хтось здогадується про його поетичний талант. Свій шлях в літературу він розпочав іще в бурсі, захопившись філософією Сковороди та поезією Павла Тичини. Створену не для широкого читача, його поезію вважають містичною. Поет стоїть осторонь від політичних пристрастей, участі у суспільно-політичних справах громадян. «Я знайшов інший космос і свій код поезики після Тичини. Це справді так: і світоглядницьки, і технічно моя поезика не сприймається інколи як вороже, а інколи, як злочин. Мій час прийде після моєї смерті».

18. Декламування учнями віршів Василя Барки.

Учень 1.

Воскресіння сонця

Доснилось небуття! Світанок стеле,
ворожачи, в лампадки лине:
все – від вінця, і серце вже веселе
проміння розкидає миле.
Все – від вінця, що просіяє вище,
Ніж квітка до кохання кожна,
Ніж казка й візерунок! – море віще
споглянути з огню не можна.
Чи мріє вбогий птах, де заблукає,
Обличчя неба відшукати?
Нам: не гординя! Не брехня лукаве,
А погляд праведний до хатки.
Все – від вогню, що розкриває ранок,
До милосердя душі кличе.
І сполохи з свічад збирає гарно,
І течію веде світліше.

Учень 2.

При самоті

При самоті моїй: галуззя скине
 Печаль огненну, й неживе...
 Хоч, мов стіною, світло – все блакитне,
 Де димна глибина пливе.
 Тріпочеться листок, до крові кожний,
 Та зілля доцвіта останнє.
 Усе тебе побачити не можна,
 Хоч море гаснути не стане.
 А листя: світлене, веселе-зорне,
 Прогляне, спалахнувши в щирість.
 Така ж печаль мене тоді огорне,
 Як берег шелестіння ширить.
 Жалі, мов дощ, листками пролилися
 Коли до каменя наспів.
 Шукає серце щастя: це – як в лісі
 Дитячко ловить голубів.

Учень 3.

Біля острова

Я сам не знаю! З каменя німого
 Пісок не процвіте в барвінок.
 І вже при скельнім острові до нього
 Накличуся, де квіт не виник.
 Бо ти, єдина до розлук некрильних
 Ще додала німу: це – зустріч!...
 Від неї, в небі мов, наї горіли,
 Мов ризні – при лазурнім люстрі.
 Все набіга похмурість моря бризна,
 А сонця річ не перестане.
 Ох острів чайок: вісточок вітчизна, -
 І все без тебе не кохане.
 Та часом вітер приласкає серце,
 Гілля без крові погойдавши.
 Це айстрове, чаїне, це – трисестре
 Прощання з острова назавжди.

19. Слова ведучого 2. Легендарний письменник Василь Барка був іще й неабияким художником. Він вважається автором понад 30 малярських робіт (перегляд відео презентації «Василь Барка-художник»). У Барки-художника

тонко розвинуте відчуття перспективи й гармонії. Колористика полотен м'яка, з переважанням зелено-блакитних барв і ніби розсіяного світла, що зазвичай служить тлом зображуваного. Він нетривіально і разом із тим надзвичайно гармонійно поєднує різні відтінки кольорів на своїх полотнах.

20. Слова ведучого 1. Роздивляючись намальовані полотна, складається враження, що картини презентують цілком реальні краєвиди, які також містять у собі відчуття вічності. Дивний, майже райський спокій природи, зображеної на картинах, нагадує Рай.

21. Слова ведучого 2. Залишилося надзвичайно багато різноманітних відгуків про самого Василя Барку та його творчість. Послухайте, як про нього згадували літературознавці, друзі, сучасники.

22. Виступи літературознавців-дослідників.

Учень-дослідник 1.

«Зі сміливістю можна стверджувати, що Барка – це поет, котрий, як ніхто інший до нього, синтезував, або творчо перетопив, великі традиції європейської поезії, зокрема, символізму, з українською літературною традицією. Барка сьогодні – либонь, єдиний український поет, який трансформує свою глибоку зачудованість світом в поезію...» (Іван Фізер).

Учень-дослідник 2.

«...У поезії Барки наша поезія виривається з закостенілих європейських форм і, заблагнена європейським вишколом, виходить на нові, органічно-українські дороги. Стиль його поезії – іноді складний, не зовсім звичний, але стиль дуже цікавий, стиль, що багато обіцяє нашій поезії в її прагненні йти до національних джерел. В поезії Барки треба вчитатися і – головне – вчутися, і тоді ми побачимо світ його очима, і станемо від цього, напевно, душевно багатші, змістовніші, глибші, світліші» (Гр.Шевчук)

Учень-дослідник 3.

«...Але в чому Барка вже цілком своєрідний – це в нескаламученості того світу, яким він дихає і який відтворює...Зберегти світлість не скаламученої душі: пронести її крізь гудучий пожар сучасності, ніби та сучасність цілком і

без решти тільки зовнішнє явище, яке не заторкує душі в її незрушних віконних підвалинах – це велика вмiість і велика чистота душі, це велика впоєність національних традицій у душу» (Ю.Шерех).

23. Слова ведучого 1. Ось і підходить до кінця наша з вами сьогоднішня зустріч з витонченим майстром художнього слова, неперевершеним ліриком, самітником у житті та літературі Василем Баркою. Його моральні настанови, направлення на вірний життєвий шлях, чисті помисли та погляди можуть слугувати для нас – представників ХХІ століття цінними життєвими порадами, дороговказом, якого потрібно дотримуватися.

Урок №3

Тема: В. Барка «Жовтий князь». Художнє відтворення картин голодомору в творі

Мета: проаналізувати роман В.Барки «Жовтий князь», через ідейно-художню палітру твору розкрити одну з найстрашніших сторінок українського народу – голодомор 1933 року, охарактеризувати родинну Катранників, пояснити символічність назви твору;

розвивати вміння самостійно висловлювати свої думки, дискутувати з приводу прочитаного;

виховувати шанобливе ставлення до творчості В.Барки, повагу до трагічних сторінок історії України.

Тип уроку: урок позакласного читання

Обладнання: аудіо запис опери Моцарта «Реквієм», фрагменти фільму «Голод-33», узагальнювальна таблиця «Символічність образу жовтого князя у романі Василя Барки»

Епіграф:а онде під тином

Опухла дитина, голоднеє мре

Т.Г.Шевченко

Хід уроку

I.Актуалізація опорних знань.

1.1. Метод «Створення асоціативного ряду».

Коментар учителя. Пам'ять – нескінченна книга, у якій зафіксовано все: і життя людини, і життя країни. Багато сторінок уписано криваво-чорними письменами: читаєш і здригаєшся від жаху. Особливо вражають ті з них, де викарбовано слова про голод. Давайте створимо асоціативний ряд до слів «голод» і «голодомор».

Голод – відсутність дощу, засуха, безкінечна спека, порожні поля, нестача їжі, хвороби

Голодомор – кагати хліба, великий урожай, все забирають, люди, опухлі з голоду, страхіття, масове вимирання, смерть.

- Подумайте, то що ж було в 33-му році: голод чи голодомор?

1.2. Перегляд учнями відео фрагментів із фільму «Голод – 33».

II. Повідомлення теми, мети, завдань уроку.

2.1. Слово вчителя. Сьогодні на уроці позакласного читання ми з вами вкотре повернемося і пригадаємо страхітливі сторінки історії України – голодомор 1932 – 1933-х років. Отже, тема нашого уроку: В. Барка «Жовтий князь». Художнє відтворення картин голодомору в творі. Протягом уроку ми з вами проаналізуємо роман В.Барки «Жовтий князь», через ідейно-художню палітру твору розкриємо одну з найстрашніших сторінок українського народу – голодомор 1933 року, охарактеризуємо родину Катранників.

2.2. Робота з епіграфом.

- Зверніть увагу на слова, взяті за епіграф до нашого уроку. Хто їх автор?
- Поясніть, як ви їх розумієте?
- Яким чином ці слова пов'язані з темою нашого уроку?

III. Сприймання і усвідомлення нового навчального матеріалу.

3.1. Виразне зачитування вчителем вірша Д.Білоус (на фоні опери Моцарта «Реквієм»).

Ти кажеш не було голодомору?

І не було голодного села?

А бачив ти в селі пусту комору,

З якої зерна вимели дотла?
 Як навіть вариво виймали з печі
 І навіть вариво виймали з печі
 І забирали прямо із горшків,
 Окрайці виривали з рук малечі
 І з торбинок нужденних стариків?
 Ти кажеш не було голодомору?
 Чому ж тоді як був і урожай,
 Усе суціль викачували з двору, -
 Гребі, нічого людям не лишай!
 Хто ж села, вимерлі на Україні,
 Російським людом поспіль заселяв?
 Хто? На чиєму це лежить сумлінні?
 Імперський мотлох світ нам натуляв.
 Я бачив сам у ту зловісну пору
 І пухлих, і померлих на шляхах,
 І досі ще стоять мені в очах...
 А кажеш – не було голодомору!

3.2. Коментар учителя.

У Біблії сказано: час народжуватись і час помирати, час руйнувати і час будувати, час розкидати каміння і час збирати його, час мовчати і час говорити. Настав час говорити. Правда, яка промовляє до нас зі сторінок роману В.Барки «Жовтий князь», сколихне наші серця і душі і ви, я гадаю, задумаєтесь над тим, як зберегти найцінніше, що дав Бог – життя.

Ім'я письменника української діаспори Василя Барки вже відоме багатьом в Україні, бо саме він одним із перших написав вражаючий прозовий твір про голодомор 1932 – 1933 років «Жовтий князь». Автор згадував: «Там у мене було більше плачів, ніж писанини. Я дотримувався правила нічого не вигадувати». І справді, говорити неправду В.Барці не дозволила власна совість, бо він сам пережив голод.

3.3. Розповідь учня про історію написання роману «Жовтий князь».

25 років Василь Барка виношував у своєму серці болючі спогади, бо сам із дружиною і новонародженим сином голодував, він збирав подробиці від тих, хто вижив. Над романом «Жовтий князь» письменник працював упродовж двох років (1958 - 1959). То була наполеглива й дуже важка праця, що супроводжувалася глибокими емоційними переживаннями. Автор хотів якнайточніше, найоб'єктивніше увічнити ті страшні для його народу події, розказати світові болючу правду про них. Водночас автор хвилювався про те, щоб з-під його пера з'явилася не документальна хроніка, а художній, філософський, узагальнюючий твір-роздум про радянську тоталітарну систему, яка нищить усе світле на своєму шляху.

3.4. Робота з теоретико-літературним поняттям.

Сімейна хроніка – це прозовий або драматичний твір, в якому в часовій послідовності розкриваються родинні події певного періоду.

3.5. Робота над ідейно-тематичним змістом твору.

- Визначте тему твору (Тема твору – це зображення трагедії українського народу в період страшного голодомору 1932 – 1933-х років).
- Обґрунтуйте ідею (Ідея твору – засудження радянської тоталітарної системи, яка нищила усе світле й гуманне на своєму шляху).
- Окресліть ряд проблем, які прозаїк піднімає у творі (проблема хліба, проблема духовності людини, проблема збереження внутрішньої суті особистості, проблема взаєностосунків у родині).

3.6. Слово вчителя. Актуальні і болючі проблеми у творі автор розкриває через систему образів. Дійові особи – люди однієї епохи, одного часу, здебільшого одного соціального класу. Але у кожного з них своя мета в житті, свої цінності та ідеали: у Мирона Катранника – глибока християнська віра в Бога, у Григорія Отроходіна – фанатична партійно-більшовицька віра в Сталіна, який ладен винищити цілий народ заради «світлого майбутнього». Отже, їхні життєві філософії – діаметрально протилежні. Звідси і неминучість конфлікту.

3.7. Робота в групах.

Завдання: учні об'єднуються у дві групи і складають характеристику героям твору. 1 група представляє образ Мирона Катранника; 2 – образ Григорія Отроходіна. При цьому вони звертають увагу на такі ознаки: зовнішність, риси характеру, ставлення до людей, життєві інтереси, віросповідання.

3.8. Робота над характеристикою родини Катранників.

- Назвіть членів родини Катранників (Батько Мирон Катранник, його мати Харитина Григорівна, дружина Дарія Олександрівна, їхні діти – Миколка, Андрійко, Оленка).
- Які стосунки панували в родині? (Родина жила дружно, дорожили один одним)
- Хто був берегинею моралі, духовності в домі Катранників? (бабуся Харитина Григорівна, яка щедро дарувала свою любов і Миронові з Дарією, і онукам).
- Знайдіть у тексті і зачитайте, як прирікали на смерть родину Катранників.
- Як вони рятувалися? (Спочатку вони вночі їли кашу, поки було пшоно, потім усе, що залишилось на полі: буряки, соняхи, капустяні качани, тоді коріння болотяної трави, мерзлу конину, зерно, забране в мишей весною).
- Хто перший у родині помирає? (Бабуся Харитина Григорівна).
- Хто став другою жертвою? (Старший син Миколка, розумний, добрий, справедливий).
- Подумайте, на чому гостро зіткнулися інтереси Мирона і Отроходіна? (На чаші). Знайдіть у тексті і зачитайте сцени катування Мирона.
- Як ви думаєте, чому Мирон не заговорив?
- Коли Мирон знаходить у мертвого хліб, як він чинить? (Ховає цю людину).

3.9. Розв'язання проблемного питання.

- Як ви думаєте, чого більше у творі: людоїдства чи людяності? (Звичайно, людяності: Мирон ділиться макухою з сусідами, у потязі чоловік дає поради голодним; Катранник віддає частину конини старій, німечній людині; тракторист, що оре землю, дає жменю насіння слабосилому Мирону; Андрій ділиться спеченим ховрахом з жінкою, дає скибу хліба сусідові).
- У що Вірить сам Василь Барка? Як він ставиться до своїх героїв? (Він любить їх і вірить у відродження душі українського народу. Недаремно ж найменший із родини Андрійко залишається живим. Саме ін., пам'ятаючи про все пережите, бере на себе відповідальність за продовження роду. Відродження душі хлопчика, змученої голодом, холодом і стратою матері, починається з того, що він помічає красу синього ранку і чує запах м'яти. Його серце не байдуже до краси, а, отже, й до життя).

3.10. Коментар учителя. Із твору ми ще раз переконуємось, що Україну спіткало страшне лихо. Барка постійно запитує: «Чому?». І пояснює по-своєму, через вічну книгу життя – Біблію, бо для нього релігійність важить дуже багато.

3.11. «Хвилина самозаглиблення».

Завдання: учні на партах мають цитати з роману. Потрібно зачитати ті, які зацікавили вас, наштотувхнули на певні думки, і розтлумачити їх.

3.12. Створення узагальнювальної таблиці «Символічність образу жовтого князя».

ЖОВТИЙ КНЯЗЬ		
СИМВОЛ	→	Зла і насильства
	→	Смерті і хвороби
	→	Влади
	→	Голодомору
	→	Кольору пшениці

Коментар учителя. Хоча жовтий колір у романі В.Барки наділений негативними значеннями, але ми знаємо, що це колір сонця. Сонця, яке переможе темряву життя.

IV. Узагальнення і систематизація набутих знань учнів.

4.1. Підсумкове слово вчителя.

Хочеться вірити, що моральні уроки роману не минуть для вас даремно. Ті важливі цінності, духовні якості, які вчать бути людьми у найтяжчих обставинах, хотілося, щоб ви використовували у своєму житті. Від того, настільки ми будемо свідомими громадянина ми, справжніми християнами, настільки залежить доля нації в майбутньому.

V. Підведення підсумків. Оцінювання роботи учнів.

5.1. Зачитування вчителем вірша.

Будуймо хмар – духовний храм,
 Щоб жили діти і онуки;
 Будуймо храм, щоб разом нам
 Дійти до злагоди і злуки;
 Будуймо храм – високий храм
 Під мирним небом України;
 Будуймо храм, щоб жити нам
 В одній згуртованій родині
 В братерстві, щирості, любові
 Безсмертя ми своє знайдем.
 Вже досить сліз і досить крові:
 Для України поживем.
 Зберімося разом, як на свято,
 І об'єднаймо почуття,
 Бо нас не мало, нас багато –
 Тож розпочнімо нове життя!

VI. Оголошення і коментар домашнього завдання.

1. Дати письмову відповідь на питання: «Чи потрібні сучасному читачеві книги про голодомор?».